

Марія Вуянко

Богдан Томенчук

АРХЕОЛОГІЯ

середньовічного Івано-Франківська
(Станиславова)

Івано-Франківський краєзнавчий музей

Марія Вуянко
Богдан Томенчук

*Археологія середньовічного
Івано-Франківська
(Станиславова)*

*Матеріали охоронних археологічних досліджень
(1998-2001 рр.)*

Івано-Франківськ
Видавництво «Нова Зоря»
2002

ББК 63.3 (4УКР) + 63.4 (4УКР)

В - 78

Вуянко М., Томенчук Б.

В - 78 Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станиславова)

Матеріали охоронних археологічних досліджень (1998-2001 рр.).

Наукове видання. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. — 160 с.

ISBN 966-7363-91-0

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. в дослідженні історії Івано-Франківська — це період комплексного, систематичного вивчення історії міста від питань, пов'язаних з часом його заснування до проблем збереження та охорони пам'яток історії, архітектури, мистецтва. Вперше за весь час існування Івано-Франківська — Станиславова в його центральній, історичній, частині проводилися фахові археологічні дослідження, що дозволило дещо по-новому подивитися на історію забудови, культури міста ХVІІ-ХVІІІ ст. тощо.

В роботі розглядаються матеріали досліджень „старого міста“, які здійснювала Івано-Франківська археологічна експедиція обласного краєзнавчого музею протягом 90-х років ХХ ст. — на початку ХХІ ст.

ББК 63.3 (4УКР) + 63.4 (4УКР)

Рецензенти:

Володимир Грабовецький — доктор історичних наук, професор, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника

Михайло Паньків — кандидат історичних наук, директор Івано-Франківського краєзнавчого музею

Консультанти з архітектури:

Олег Козак — архітектор, член Національної Спілки архітекторів України, директор „Івано-Франківськархпроекту“

Зеновій Соколовський — архітектор-реставратор, дійсний член Українського Комітету „ICOMOS“, директор Івано-Франківської філії науково-реставраційного проектного інституту „Укрзахідпроектреставрація“

Картографічні матеріали, плани, креслення підготували Б. Томенчук, Н. Палійчук, М. Вуянко, І. Деркач

Фото М. Галки, Б. Томенчука, М. Вуянко

Затверджено до друку науково-методичною Радою
Івано-Франківського краєзнавчого музею

Праця побачила світ завдяки сприянню міського голови м. Івано-Франківська Зіновія Шкутяка

© Вуянко М., Томенчук Б. „Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станиславова)“, 2002

© „Нова Зоря“, українське видання, 2002

ISBN 966-7363-91-0

ЗМІСТ

Про що розповідає підземна книга міста (М. Паньків)	4
Вступ	8
I. Станиславівська фортеця: Оборонні стіни. Галицька Брама. Міст (Б. Томенчук)	14
II. Забудова старого Станиславова (М. Вуянко)	26
III. Цвинтарі середньовічного Станиславова (М. Вуянко)	89
IV. Станиславівська кераміка XVII - XVIII ст. (М. Вуянко) ...	131
Заключення	151
Джерела та література	152

Про що розповідає підземна книга міста

Історіографія міста Івано-Франківська, започаткована в середині ХІХст., відносно багата. Проте вона переважно ґрунтується на документальних матеріалах, і майже повністю не враховувалися археологічні матеріали. Чому так? По-перше, це пояснюється труднощами археологічних розвідок в умовах міста. По-друге, донедавна археологічним пам'яткам не надавалось якогось важливого значення - виявили якусь знахідку, зафіксували і в найкращому випадку передали у музей.

Щодо труднощів археологічних розвідок. В кожному місті є велика кількість підземних комунікацій. Їх напрями постійно змінюються, вони поглиблюються, розкопуються при численних ремонтах тощо. Старі будинки зносяться, а на їх місці будуються нові. Знову потужні машини поглиблюють фундаменти і тим самим руйнують культурні шари, перемішують їх між собою та з материковою землею. Самі будівельники, розкривши ту чи іншу земельну ділянку, майже не звертають уваги на викопаний будівельний матеріал, уламки кераміки, битого скла, каменю, іржавий метал тощо. А тим самим руйнуються сторінки підземної книги.

Все сказане стосується і археологічних пам'яток Івано-Франківська. Наше місто відносно молоде — вік його біля 350 років. Побудоване воно на болотистому ґрунті, а тому археологічний матеріал раніших поселень, які існували на місці теперішнього Івано-Франківська, не багатий. Навпаки письмові джерела давали непоганий матеріал для написання загальної історії міста, чим і займались його попередні історіографи.

Все ж час від часу з'являлись цікаві знахідки. Так, у 20-х роках минулого століття польський археолог, один із засновників Покутського музею в Станиславові Богдан Януш знайшов на території міста кілька кам'яних сокир і крем'яні свердла. Дослід-

ники датують їх 6-5 тис. до Різдва Христового, тобто неолітичною добою¹. У 1964 році на вулиці І. Мазепи знайдено крем'яний скарб, який також відносять до цього періоду².

До речі, ігнорування будівельниками думки вчених-археологів ледь не спричинило трагедію у місті. На початку 70-х років ХХ століття будувався новий залізничний міст по вул. Незалежності. Його будівництво перенесли на кілька десятків метрів від старого мосту. Тут у 40-х роках ХІХ ст. знаходився холерний цвинтар. Його розкопали. І лише те, що за 130 років холерні бацили загинули, врятувало місто від спалаху цієї небезпечної епідемії. Тому без погодження з науковцями краєзнавчого музею безграмотні земляні роботи у місті не лише нищать пам'ятки історії та культури, але й можуть призвести до непередбачуваних нещасних випадків.

В кінці 70-х років за тогочасним колгоспним ринком на валах біля цегляного муру, що оточує військовий шпиталь, працівниками міського відділу міліції за ініціативою дирекції краєзнавчого музею було розкрито один із підземних ходів міста, де знайдено фрагмент герба міста, виготовленого із цементу³. Підземний хід був споруджений в кінці ХVІІ ст.

В 1986 році під час будівельних робіт на площі біля Вірменського костелу розкопана аптека, якій понад 200 років. Знайдено велику кількість фрагментів аптечних пляшок, інше аптечне обладнання. Цю давню аптеку описали археологи Борис Василенко і Богдан Томенчук⁴.

В кінці 80-тих років під час ремонту підземних комунікацій між валами і вулицею Шопена археолог Ігор Кочкін виявив залишки дерев'яного водопроводу початку ХІХ ст. та інші пам'ятки. Ці випадкові знахідки вимагали наукового узагальнення всіх відомих до сьогоднішнього дня знахідок та планових археологічних розвідок під час будівельних робіт у місті, а також прогнозування місць знаходження окремих пам'яток у тій чи іншій частині міста. І на кінець, на основі архівних джерел, музейних фондів, можна виготовити детальні карти міста у різні періоди його існування. Таке можна було здійснити тільки у співпраці краєзнавчого музею з міськвиконкомом, міськими комунальними службами, будівельними та іншими організаціями, вченими, краєзнавцями тощо.

В 1995 році при Івано-Франківському краєзнавчому музеї було створено відділ археології в складі трьох фахівців, який почав цілеспрямовано проводити археологічні дослідження на території області та фіксувати археологічні знахідки, виявлені в зоні новобудов та інших земляних і будівельних робіт, що проводяться на території Прикарпаття. Тоді ж із працівників відділу археології було створено окрему експедицію по дослідженню центральної, історичної, частини Івано-Франківська. До її складу увійшли Богдан Томенчук (керівник експедиції), Марія Вуянко, Наталія Палійчук. Члени експедиції постійно обстежують центральну частину міста, слідкують за всіма будівельними роботами та підтримують ділові стосунки з міськими архітектурними та комунальними установами. Дирекція музею час від часу зустрічається з міським головою Зіновієм Шкутяком, його заступниками Богданом Ониськівим та Ганною Карась для обговорення проблем, пов'язаних із дослідженням та вивченням історії Івано-Франківська. Все це дало можливість виявити та описати Галицьку браму, міські фортифікаційні споруди, колишні цвинтарі, окремі будівлі тощо.

Протягом 1998 - 2001 рр. ведуться великі будівельні роботи в центральній частині міста. На площі Ринок, майдані Андрея Шептицького та Вічевому майдані повністю замінюються підземні комунікації. Перерито десятки гектарів землі. Міськвиконком та комунальне господарство знайшли, хай невеликі, кошти на археологічні дослідження. І результатів (ще й яких!) довго чекати не довелося. Знайдені дубові палі, які підтримували перехідний міст через наповнений водою рів, фундаменти кам'яного мосту, Галицької брами, відкрилася міська бруківка XVII- XVIII ст.ст., яка складалася із рінякового каменя, знайдена одна із криниць, що напувала в минулому місто водою, простежені окремі будівлі центральної частини міста, відкрились поховання цвинтаря біля католицького костелу, про який дослідники міста лише здогадувались, та інше.

Із результатами археологічних досліджень центральної частини міста знайомить нас ця книга, де археологічний матеріал поєднано з історичними першоджерелами, свідченнями іноземних мандрівників, що відвідували Станиславів у XVII -XVIII ст. На нашу думку, науковцям вдалося відтворити картину тогочасного міста,

описати його окремі об'єкти. Прочитавши цю книгу, ми маємо нагоду познайомитися із майданами і вулицями середньовічного Станиславова, побачити міські оборонні вали, громадські будівлі, помешкання громадян, численні крамниці та ремісничі майстерні, інші міські об'єкти, які увібрали у себе традиції і дух тогочасної західноєвропейської міської культури.

Треба зазначити, що автори ретельно дотримувались документальності. Поки що зроблена невеличка частина археологічних досліджень. На ґрунтовні археологічні розвідки чекають міські вали, Вірменська вулиця, територія військового шпиталю, вулиця Низова, інші міські вулиці, майдани та сквери.

„Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станиславова)“ є складовою частиною бібліотечної серії з історії нашого міста, яка виходить під патронатом міського голови Зіновія Шкутяка. Уже вийшли книги Володимира Грабовецького „Історія Івано-Франківська (Станиславова)“, „Нарис історії Княгинина“, „Сторінки літопису Івано-Франківського катедрального собору Святого Воскресіння“, Михайла Паньківа - „Ратуша“.

Ми закликаємо численних істориків нашого міста до написання книг про окремі архітектурні пам'ятники, вулиці та майдани Івано-Франківська тощо. Напишімо самі, бо інакше за нас напишуть наші сусіди. Але це буде не об'єктивна історія, а їхня вигода.

Михайло ПАНЬКІВ,
директор Івано-Франківського
краєзнавчого музею,
кандидат історичних наук

Вступ

Територія Галицької землі, яка з середини XIV ст. і включно до кінця 30-х років XX ст., входила до складу різних західноєвропейських держав — Польської Корони, Речі Посполитої, Австрійської монархії, Австро-Угорської імперії, — відіграла активну роль у політичній та економічній історії, розвитку культури всієї Західної Європи. Польська держава, замовчуючи пам'ять про старокнязівські часи, применшуючи їх значення в державотворчих процесах української нації, занедбуючи самі давньоруські міста та поселення на цих землях, пам'ятки культури княжої доби, водночас намагалася піднести своє виключне значення як панівної держави. В Галичині, починаючи з XIV ст., виникає ряд нових населених пунктів, яким статуси міст надають польські королі. Одним із таких міст є Станиславів — Івано-Франківськ. Засноване в середині XVII ст. польськими магнатами Потоцькими, місто набуло всіх найхарактерніших рис передового середньовічного західноєвропейського містобудівного планування та архітектурних стилів. На будівництво Станиславова запрошувалися відомі талановиті й досвідчені інженери-фортифікатори, будівничі культових та цивільних споруд, які враховували особливості призначення нової фортеці.

Необхідність заснування міста в межиріччі Бистриць була викликана, насамперед, військово-стратегічними міркуваннями: часті турецько-татарські набіги на землі Речі Посполитої, оборона перед загрозою зростаючого національно-визвольного руху українського народу вимагали надійного захисту. Побудований як міцноукріплена фортеця, Станиславів дуже швидко перетворився на одне із найкрасивіших європейських міст. Станиславівська фортеця якнайкраще поєднала в собі всі функції міста — військово-оборонну, політико-адміністративну, економічну та релігійну. Кожній з цих основних функцій відповідали конкретні зовнішні атрибути: фортифікаційні споруди, культові будівлі та споруди адміністративно-судового і цивільного призначення.

Зовнішній вигляд середньовічного міста визначали його оборонні стіни, що були невід'ємною частиною архітектурного ансамблю, та силуети адміністративних і культових споруд, які в значній мірі теж мусіли бути пристосовані до оборонних дій. Станиславівська фортеця, побудована первісно у вигляді рівновеликого шестикутника, у XVII — першій половині XVIII ст. набула величавого вигляду — її оточували міцні високі муровані стіни. Обмеженість території міста мурами в свою чергу вимагала раціонального внутрішнього планування. Міська забудова виступала на тлі оборонних стін і повинна була чітко узгоджуватися з такою структурою. Це викликало відчуття замкненості, просторової обмеженості. Єдиними спорудами, які конструктивно дещо виступали поза межі фортеці, поза межі мурів, були міські брами. Вони виконували як охоронну, оборонну роль, так і роль посередника, що єднав міщан із прилеглими передмістями та дальшим світом. Не випадково в XVII ст. земляні вали переривалися міцними кам'яними брамами, на що звертали увагу іноземні мандрівники.

Прекрасно фортифікований, з урахуванням передових західноєвропейських зразків містобудування, Станиславів одночасно набув характерних лише для нього особливостей архітектурного планування. Це виявилось у восьмикутній формі фортеці, якої вона набула після спорудження тут кам'яного палацу Потоцьких, у неповторній архітектурі міської ратуші, що має у плані форму хреста тощо.

Треба завжди пам'ятати, що середньовічний Станиславів будувався руками українського народу, хоча й під керівництвом іноземних господарів, інженерів, архітекторів. Кожна пам'ятка є мертвою, якщо не пов'язана з історією того народу, який її творив.

Історіографію Станиславова започатковано в XIX ст. : це праці з історії міста М.Грибовича (1847, неопублікований рукопис, не зберігся)¹, С. Баронча (1858)², А. Шарловського (1887)³. Кілька праць було опубліковано в першій половині XX ст.: С. Гайківського (1922)⁴, Ч. Хованця (1928)⁵, Й. Зелінського (1937,1938)⁶. Сучасна українська історіографія міста репрезентована працями І. Васюти (1972)⁷, В. Грабовецького (1986, 1987,

1989, 1999)⁸, П. Арсенича (1993)⁹, В. Полека (1994)¹⁰, М. Вуянко (1998)¹¹, М. Паньківа (1999)¹², в співавторстві Б. Гаврилів, П. Арсенича та Р. Процака (1998)¹³, М. Головатого (серія статей). Дослідження з історії Станиславова друкувалися за кордоном, зокрема, польських науковців Л. Вежейського (1993)¹⁴, К. Баранського (1988)¹⁵, цикл статей в Альманасі Станиславівської землі (1971, 1982)¹⁶ та ін.

Не акцентуючи на історичних проблемах, пов'язаних з окремими пам'ятками середньовічного міста-фортеці (вони детально висвітлені згаданими дослідниками), ми хочемо познайомити читачів із ще малодослідженими пам'ятками міста і, звичайно, тут неможливо обійтися без загальновідомих фактів. Станиславів XVII-XVIII ст. має надзвичайно багато таємниць, відкрити які допоможе, зокрема, поступове, детальне археологічне вивчення центральної частини сучасного міста. Можна сказати, що кінець 90-х років XX ст. почав новий, археологічний, етап у вивченні минулого Станиславова-Івано-Франківська, що дасть змогу розширити джерельну базу у майбутніх дослідженнях з історії міста.

Серед дослідників історії Станиславова існує кілька думок щодо часу заснування міста. Називаються як роки народження середньовічного міста 1644, 1654, 1662. Всі ці дати аргументовані поважними першоджерельними матеріалами, і в кожному дослідженні є серйозні підстави, щоб вважати їх справедливими. Та науковці згодні в одному: статус міста Станиславів одержав 7 травня 1662 року, а 14 серпня 1663 року надання місту магдебурзького права підтвердив королівським документом Ян Казимир.

Як попередніми, так і сучасними дослідниками майже не піднімалися питання про стародавнє населення історичного Станиславова, тобто його середмістя, центральної частини сучасного міста. В дослідженнях як старих, так і новітніх, не розкривалися в повному обсязі такі питання як, наприклад, оборонні споруди середньовічного міста-фортеці, дерев'яна забудова (культова та цивільна), планувальна система старих міських кварталів (українського, польського, вірменського, єврейського), питання старих цвинтарів, стану доріг та ряд інших. Територія середньовічної фортеці ніколи не була об'єктом для серйозних археологічних досліджень, що, звичайно, можна пояснити його щільною забудо-

вою та безперервною інтенсивною життєдіяльністю тут протягом всього часу існування міста. Та й околиці Івано-Франківська не були предметом широкого археологічного дослідження, науковці задовільнялися лише даними розвідкових польових досліджень. На окраїнах Івано-Франківська були виявлені лише окремі знахідки. (У 20-х роках ХХ ст. польський науковець Богдан Януш знайшов на території міста кілька кам'яних сокир та крем'яних свердл, датованих добою неоліту). Борис Василенко, івано-франківський археолог, свого часу відзначав, що на території сучасного, історичного Івано-Франківська та в його найближчих околицях зареєстровано тільки 8 окремих знахідок та 1 скарб крем'яних виробів (знайдений по вул. І. Мазепи, в районі міського штучного озера), який складався із 53 крем'яних предметів. Знайдені речі датовані початком III тисячоліття до Різдва Христового — першою половиною II тисячоліття до Різдва Христового та віднесені до пізнього етапу трипільської культури (III тис. до Різдва Христового) та підкарпатської культури шнурової кераміки (період ранньої бронзи, перша половина II тис. до Різдва Христового). Такий стан археологічного вивчення міста, підкреслимо, лише його віддаленіших від сучасного центру мікрорайонів, а не власне історичного, середньовічного, центру — дало підставу зробити Б. Василенку, на його думку, „однозначний“ висновок: „Бистрицьке межиріччя довгий час було непридатним для заселення. Саме цим пояснюється відсутність тут археологічних об'єктів. Наявність же в цьому районі окремих знахідок і скарбу речей не суперечить сказаному. На початку III тис. до н.е. трипільські племена, розселившись в межах Прилукинської височини Бистрицько-Тлумацького Опілля і на лівобережжі Ворони, під час своїх періодичних переселень обходили це межиріччя, але, безперечно, обстежували його в пошуках придатного місця для поселення. Під час однієї з таких „експедицій“ і був схований скарб (згаданий вище — М. В.) — очевидно, загопи розвідників нових місць, вирушаючи в довгий похід, мали при собі запас таких необхідних знарядь як ножі (крем'яні — М. В.). Що ж до знахідок тут знарядь праці і зброї носіїв культури шнурової кераміки, то їх цілком можна зв'язати з сезонним пересуванням цих войовничих скотарів“. І далі Б. Василенко підкреслював: „Отже, Бистрицьке

межиріччя внаслідок природних умов майже до пізнього середньовіччя не заселялось, але було ареною діяльності скотарів і мисливців, що жили на оточуючих його височинах в III — на початку II тис. до н. е.¹⁷

Ми не випадково навели таку довгу цитату із статті Б. Василенка. Справа в тому, що влітку 1995 р. в будівельному котловані біля магазину „1000 дрібниць“, тобто на території історичного Станиславова-Івано-Франківська, на місці фортифікацій XVII ст. працівниками відділу археології Івано-Франківського краєзнавчого музею (Б. Томенчук, М. Вуянко, Н. Палійчук) були проведені ґрунтовні археологічні обстеження. Вказана ділянка безпосередньо пов'язана із середньовічним містом — тут містилися центральні ворота, оборонні спорудження фортеці. В результаті проведення археологічних робіт виявлено цілий ряд нових пам'яток XVII-XVIII ст., про які йтиметься далі. Під час обстеження цього міського урочища, названого археологами „Галицька Брама“, був виявлений цікавий об'єкт, що спростовує висновки Б. Василенка відносно заселеності території міста в межиріччі Бистриць: в розрізі західної та південної стінок будівельного котловану було виявлено залишки житла трипільської культури, багато фрагментів трипільської кераміки. Знайдено трипільське поселення! На превеликий жаль, частина його безповоротньо втрачена для дослідників — зруйнована під час закладання будівельного котловану. Інша ж, збережена, частина схована під міською забудовою. Як вважають фахівці, зокрема, івано-франківські науковці Б. Томенчук та І. Кочкін, що досліджували виявлене житло, поселення продовжувалося в напрямку до майдану Шептицького. Його залишки були простежені на місці будівництва теолого-катехитичного центру біля сучасного греко-католицького кафедрального собору — зібрано велику кількість трипільської кераміки. Не можемо поки що говорити про розміри трипільського поселення в цілому, про його планувальні особливості, але ясно одне — територію міста в межиріччі двох Бистриць, Солотвинської та Надвірнянської, його історичний центр, не лише не „обходило“ стародавнє населення, що проживало на території України, а й закладало тут свої стаціонарні поселення. Багато пізніше, в часи середньовіччя, на цьому ж самому місці існувало с. Заболоття, на

грунтах якого і виріс Станиславів. Можливо, трипільські поселення знаходилися і в інших районах сучасного міста, але скриті забудовою, вони поки що недоступні для дослідників.

В 1962 р. місто було переіменоване на Івано-Франківськ. Ми в окремих випадках, коли це стосуватиметься міста XVII-XVIII ст., будемо вживати стару назву, в інших — нову.

Автори вдячні всім, хто сприяв дослідженням фаховими консультаціями, фінансовою підтримкою. Висловлюємо щирі подяки доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедрою історії України Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника п. Грабовецькому Володимирі, кандидату історичних наук, директору Івано-Франківського краєзнавчого музею п. Паньківу Михайлу, архітектору-реставратору, дійсному члену Українського Комітету „ICOMOS“, директору Івано-Франківської філії науково-реставраційного проектного інституту „Укрзахідпроектреставрація“ п. Соколовському Зеновію, архітектору, члену Національної Спілки архітекторів України, директору „Івано-Франківськархпроект“ п. Козаку Олегу, директору Івано-Франківського художнього музею п. Якібчуку Миколі, директору видавництва „Нова Зоря“ о. Пелехатому Ігорю, керівнику організації „Технобуд“ п. Новосаду Євгену, а також всім робітникам, що працювали на ремонтно-реставраційних роботах.

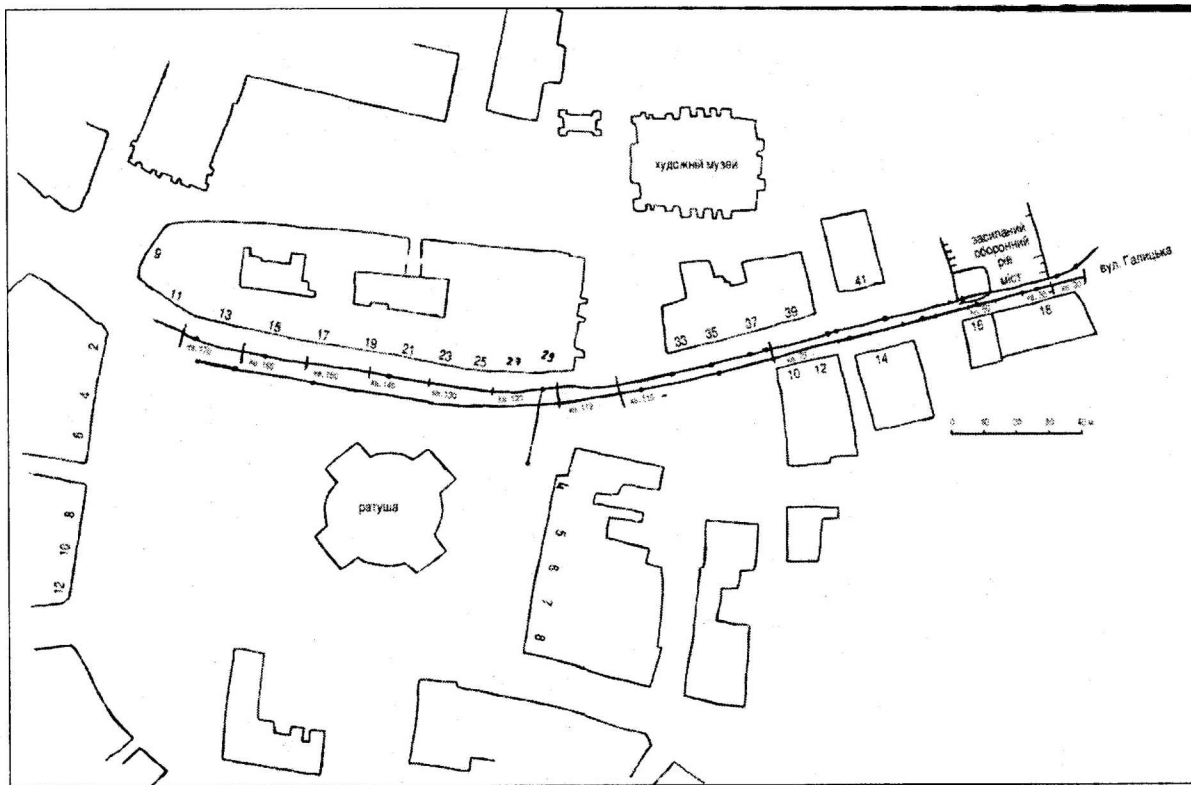
Особливо дякуємо міському голові м. Івано-Франківська п. Зіновію Шкутяку, за сприянням якого були виділені кошти на видання матеріалів досліджень.

Б. Томенчук

Станиславівська фортеця: оборонні стіни, Галицька Брама, міст

Під час проведення ремонтних робіт (заміна підземних комунікацій) по вул. Галицькій, в межах будинків №18, 16, 14 (кв. 37-57) в глибоких будівельних траншеях були виявлені залишки знищених оборонних стін Станиславівської фортеці XVII-XVIII ст. Відомий історик міста В. Полек назвав Галицьку вулицю „кам'яним літописом нашого міста“¹. Тепер ми змогли побачити тут і підземну, невидиму його історію, пов'язану з зародженням міста. А саме: фортечні мури і Галицьку Брану — головні в'їзні ворота до міста. Але, щоб краще зрозуміти те, про що буде говорити скупа, лаконічна мова археологічних джерел, ми подаємо дуже короткий історичний нарис про Станиславівську фортецю XVII-XVIII ст.

Перша половина XVII ст. — це козацько-селянські повстання проти польської окупаційної влади, які привели до Визвольної війни українського народу в 1648-1657 рр. Вона стала одним з найважливіших етапів боротьби України за свою незалежність — була створена козацько-гетьманська держава. Друга половина XVII ст. — це один з найдраматичніших періодів української історії, час „Руїни“, коли Україну було поділено вздовж Дніпра між двома державами — Росією і Польщею. Остання розпочала широке будівництво на українських землях своїх нових фортець і замків, міст і містечок, кляшторів і костелів. На Прикарпатських землях, населення яких брало активну участь у визвольних змаганнях під керівництвом Богдана Хмельницького, була також побудована одна з найбільших польських фортець — Станиславівська. Вона мала стати не тільки військовим, але і новим великим міським адміністративним та економічним центром Галичини як польської провінції.

*Рис. 1. Ситуаційний план центральної частини міста.
Ремонтно-реставраційні роботи. 1999*

Як свідчать історичні джерела, задум будівництва такої могутньої фортеці в межиріччі Бистриць (біля старого українського села Заболоття), де зустрічались старі відомі торгові шляхи, що прямували з Перемишля і Львова на Молдавію та з Галицького Поділля на Закарпаття, виник ще у Станіслава Ревери Потоцького — коронного гетьмана та краківського воєводи. Але перші будівельні роботи здійснив його син Андрій Потоцький, який 7 травня 1662 р. дає новозаснованій фортеці-місту магдебурське право та герб, підтвержені Яном Казимиром в 1663 р.

Станіславівська фортеця мала вигляд шестикутника з розміром сторін по 400 м. На кутах цього шестикутника було збудовано 6 великих бастионів п'ятикутної форми. Навколо фортеці, по всьому периметру, проходив оборонний рів з водою. Ця перша фортеця, яка будувалась дуже швидко, мала дерев'яно-земляні укріплення. Зокрема, земляні вали та земляні бастиони ззовні були укріплені дерев'яними стінами з вертикально вкопаних дубових колод, верхня частина яких слугувала оборонною стіною-частоколом, за якою стояли гармати. Фортеця мала три в'їзні брами (Галицька, Тисменицька, Лисецька), які з самого початку були кам'яними. Ці три кам'яні вежі стали основою-символом герба міста. Перша дерев'яна фортеця була побудована під керівництвом підполковника військової гвардії воєводи Андрія Потоцького Франсуа Корассіні з Авін'йона. Вона мала класичну планувальну схему (низинна, багатокутник з бастионами), характерну для більшості західноєвропейських фортець, які виникли у зв'язку з розвитком артилерії в XVII ст. На тлі зовсім недалеких Карпатських гір і правічного лісу стояв тут, в низині, оточений болотистою заплавою двох Бистриць, цей великий дерев'яний міський замок, який здавався таким зовні звичним для давньої Галицької землі, але був таким чужим для неї вже самим фактом свого існування і життям польського воєводського центру. А ось якою побачив Станіславівську фортецю німецький дипломат Ульріх фон Вердум, що побував тут в січні 1672 р. — 10 років після того, як Станіславів дістав право на міське самоврядування: „Воно лежить на цілком рівній площині, де було руське село з церквою Заболотів, що зараз стало одним з передмість. З інших трьох боків місто оточене озерами й болотами, через які тече

ала ріка Бистриця, впадаючи до міського рову. Укріплення складаються з шести правильних земляних бастионів, нижче яких застосовано поставлених сторч цілих дубів. Воєвода ще збирався наказати викласти рови й забезпечити їх зовнішніми укріпленнями. Головна лінія бастионів має 150 стіп довжини². У. Вердум відзначив, що на цей час (1672 р.), воєвода Андрій Потоцький вже розпочав підготовчі роботи по будівництву окремого кам'яного замку з палацовим комплексом, який мав прилягати до північно-східної сторони дерев'яної Станиславівської фортеці. Цей палацовий замок мав вигляд прямокутника 400 x 400 м з двома бастионами по кутах. По своїй фортифікації він був подібний до основного міського замку-цитаделі і становив з нею одне ціле. Після закінчення будівництва цього палацового замку вся Станиславівська фортеця також змінила свої дерев'яні укріплення на кам'яні та цегляні. Зокрема, земляні вали і бастиони одержали кам'яні і цегляні стіни. Викладаються камінням оборонні рови. Дерев'яний міст до Галицької Брами замінюється кам'яним (цегляним). Площа нової кам'яної Станиславівської фортеці тепер збільшилася. Є відомості, що автором цього перепланування був

Рис. 2. Фортечний провулок. Фрагмент валу. 2001.

надвірний воєводський архітектор Карл Беное. Таким чином, за якихось 10 років, дерев'яна Станиславівська фортеця перетворилась на новий, великий та надзвичайно оригінальний в плані кам'яний міський замок, що тепер вже не мав аналогів в містобудівничій практиці Речі Посполитої. В 1684 році, а саме 12 років після У. Вердума, його побачив вже у завершеному вигляді французький мандрівник Д'Аллерац. Він був вражений, зустрівши тут, на Галицькому Підгір'ї, таку новітню європейську фортецю-цитадель: „Найбільшим та найкрасивішим містом на Покутті є Станиславів, розташований серед прекрасної рівнини, в 2-х милях від Дністра, обнесений могутньою фортецею, збудованою по останньому слову техніки“³.

Треба сказати, що на кінець XVII ст. Галицьке Прикарпаття не раз ставало ареною турецько-польської війни. Зокрема, загони Ібрагім Паші декілька днів безуспішно штурмували Станиславівську фортецю, що призвело до значних пошкоджень міста та його околиць. Але особливо значних руйнувань зазнала фортеця на початку XVIII ст. під час Північної війни (1706-1714 рр.). По її завершенню Польща відновила своє панування над спустошеною Правобережною Україною — розпочалась нова колонізація обездолених земель. Після 1714 р. почались широкі ремонтні роботи на укріпленнях міського Станиславівського замку. Було поновлено захисне кам'яне і цегляне облицювання стін валів, бастіонів та оборонного рову, відремонтовано Галицьку Браму, яка, як і Галицька Брама Львова, була наймогутнішою і найгарнішою від усіх інших. Вона була головним — робочим і парадним — в'їздом до міста. Через неї щодня входили сотні селян і ремісників, що несли свій товар на міський ринок, який розкинувся навколо нової кам'яної ратуші. А скільки десятків возів з молдавським, угорським та польським крамом проїхало через ці ворота! Якими тільки мовами тут не розмовляли і якими тільки грошима не платили в'їзне мито! А скільки війська — і кінного і пішого, скільки коругов, штандартів бачили ці ворота! А скільки разів зустрічала тут міська влада різних правителів — і своїх, і чужих! Та закінчилась доба середньовіччя.

В середині XVIII ст., а особливо після 1772 р., з переходом під австрійську владу (перший поділ Польщі між Австрією, Прусією

і Росією) Станиславівська фортеця поступово втратила своє військово-стратегічне значення.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. розпочався процес ліквідації міських фортифікацій. Рови засипали румовищем із зруйнованого оборонного валу, а місце вирівняли — на ньому проклали міські вулиці. На старих бастіонах посадили дерева, і вони стали улюбленим місцем відпочинку мешканців міста початку XX ст. На кінець XX ст. збереглась лише невелика ділянка південно-західного бастіону (пр. Фортечний) та два північно-східних земляних бастіони палацового замку. Під час земляних робіт, коли ківш екскаватора на глибині 2-4 м потрапив на потужну кам'яну основу оборонних стін, ми знову — через 200 років — побачили красу чітких ліній бастіонів і глибокі рови, які вже нікого не боронять, побачили парадні в'їзні ворота, через які вже ніхто не проїжджає, побачили міст, під яким все ще ледь тече вода вже неіснуючих річок.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Оборонні стіни.

Фортечна стіна виявлена в траншеї по вул. Галицькій №16-18 на глибині 2-4 м. Вона являє собою сильно зруйнований оборонний вал та рів. Земляний вал сформовано з жовтої, щільно утрамбованої глини. Його ширина — 10,8 м, збережена висота — 1,5 м. Вал був укріплений двома кам'яними підпорними стінами: зовнішньою і внутрішньою. Зовнішня підпорна стіна розміщена над внутрішнім краєм рову, на рівні давньої поверхні. Глибина рову в цьому місці сягала 3 м. Ширина підпорної стіни дорівнювала 1,7 м, а збережена висота — 1,4 м. Вона складена з великого рваного каміння (підпрямокутної форми, середні розміри 0,5 x 0,6 x 0,3 м) на розчині. З внутрішньої сторони ця зовнішня підпорна стіна мала ізоляційну обкладку цеглою в один шар. Внутрішня підпорна стіна також складена з великого каміння на розчині. Ширина стіни дорівнювала 1 м, а збережена висота — 0,6 м. Основа стіни опущена в материк на 0,4 м, що говорить про її відповідне навантаження і висоту. Таким чином, загальна ширина оборонного валу разом з двома підпорними

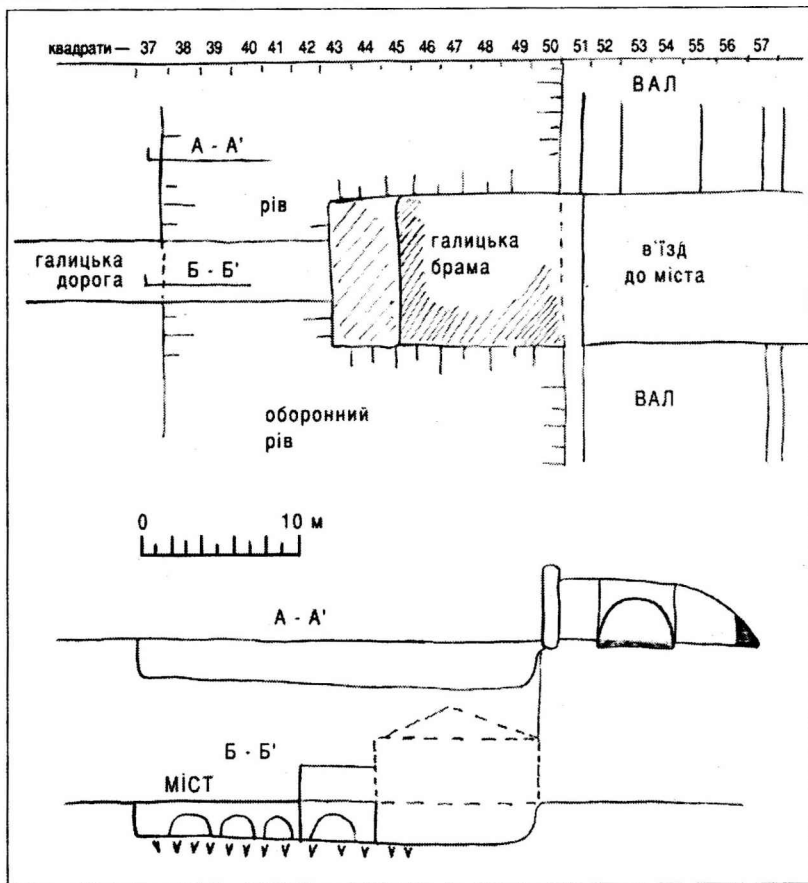

Рис. 3. Станиславів XVII-XVIII ст. Система в'їзду. Галицька Брама.

стінами становила 13,5 м. Висота валу, очевидно, сягала 4-5 м, а зараз збереглась на 1,5 м. Верхня частина оборонного валу являла собою 2-3 площинну поверхню, на якій стояли гармати та військо, захищене зовнішнім кам'яним парапетом.

В центральній частині основи оборонного валу нами виявлено потужну кам'яну стіну шириною 4,8-5 м, збереженою висотою 1,2 м. Вона також була складена з великого рваного каміння на розчині. Основа стінки опущена в материк на 1 м у внутрішній

частині, а в зовнішній — виходить на рівень давньої поверхні і на рівень закладення зовнішньої підпорної стінки. Ця різниця викликана зміною рельєфу — загального пониження в сторону рову. Призначення цієї великої кам'яної стіни було, очевидно, пов'язане з самою конструкцією земляного оборонного валу. Вона була його кам'яною серцевиною, а також могла бути основою для спорудження на ній підвальних казематів (шириною 4-5 м і висотою 3-3,5 м), які проходили вздовж валу по всьому його периметру. Останні були виявлені в інших місцях оборонного валу. Зокрема, вони добре збереглися на території господарської частини сучасної медакадемії. Тут також добре видно, що в останній період проведення реконструкції (на початку XVIII ст.) фортечні стіни дістали красиве червоне цегляне облицювання.

В цілому, треба сказати, що дані будівельні особливості оборонного валу, простежені нами в траншеї по вул. Галицькій №16-18, повністю відповідають конструкції оборонного валу, який виявлено в 1995 р. (котлован перед магазином „1000 дрібниць“). Тут також була зафіксована зовнішня підпорна кам'яна стінка шириною 1,5-1,7 м. В зв'язку з тим, що на цій ділянці берег річки знаходився дещо далі на південь, то для вирівнення лінії оборонного валу берег було підсипано на ширину 5 м. В основі цього штучно нарощеного берега виявлено ізоляційний шар (0,5 м) з ріняка, каміння та цегляної вимостки. Вже на цій земляній основі, доведений до рівня денної поверхні XVII ст. і було споруджено сам оборонний вал. В зв'язку з цим, зовнішня підпорна стінка починалась з дна рову. Одночасно вона була внутрішньою стіною оборонного рову. Останній знаходився з зовнішнього боку від фортечної стіни. Ширина рову на цій ділянці (вул. Галицька) становила 26-28 м. Глибина рову від давньої поверхні була 3 м, а від сучасної 4 м. Глибина рову від вершини незбереженого фортечного муру могла дорівнювати 6-8 м. Дно рову сплановано горизонтально. Зовнішня стінка рову викладена камінням. Зокрема, нами виявлено сліди кам'яної стінки шириною 1 м і цегляного облицювання. На дні рову простежено потужний (до 1 м) шар річкового намулу. В даний час рів повністю засипаний глиною і будівельним сміттям.

2. Галицька Брама, міст.

В траншеї по вул. Галицькій, № 16-18 в 1999 р. було простежено сліди потужної кам'яної основи Галицької Брами, виявленої і дослідженої нами вперше в 1995 р. в східній стінці котловану перед магазином „1000 дрібниць“. Вона знаходилась в межах сучасних будинків і займала західну проїжджу частину вул. Галицької та тротуар. Таким чином, сучасна вулиця Галицька зміщена дещо на схід від основної осі старої Галицької дороги.

Кам'яна основа Галицької Брами складена з великого рваного каміння (0,6-0,9-0,5-1м), яке забутоване дрібним і пролите розчином. Довжина основи (по лінії пд.-пн. вздовж осі вулиці) становить 15 м, ширина 10 м. Висота її збереженої частини дорівнює — 2,5-3 м (1,2 м від сучасного рівня дороги). Дана кам'яна основа лежить на материковій площині дна оборонного рову, а своєю внутрішньою (південною) стороною вона прилягає до внутрішньої стінки рову. Таким чином, кам'яна основа Галицької Брами знаходиться перед оборонною стіною, в рові, що повністю відповідає історичним джерелам.

Ця потужна кам'яна основа служила фундаментом під велику двохярусну в'їзну оборонну вежу. В свою чергу, вона, очевидно,

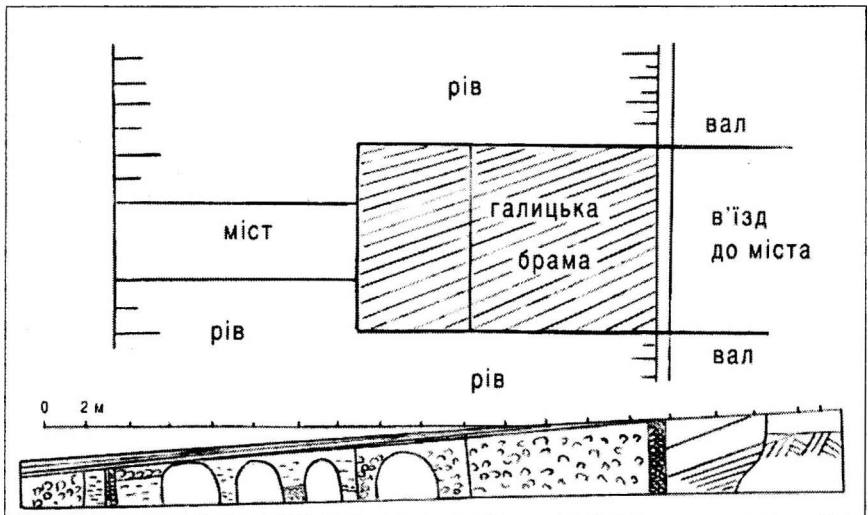
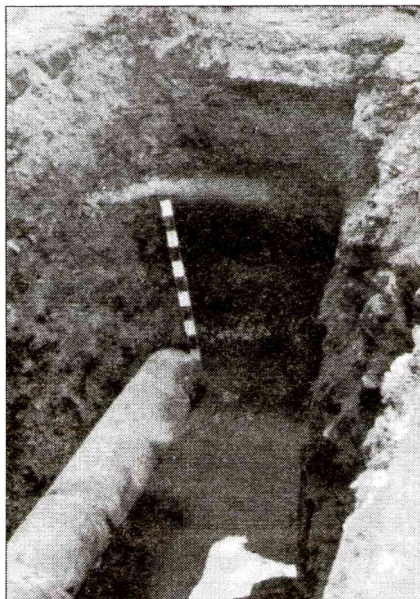

Рис. 4. Галицька Брама. Міст.

складалась з двох частин: передньої, одноповерхової, розміром 10x5 м, та задньої, основної, двоповерхової, розміром 10x10 м. Передня частина Галицької Брами, очевидно, була добудована пізніше, оскільки під її основою, в східній частині (траншея 1999 р.), виявлено сліди першого дерев'яного мосту, а саме: добре збережені залишки дерев'яних паль діаметром 0,5 м і довжиною 3-5 м. Вони були забиті в передматерик і в материк до рівня 5,5 м (від сучасної поверхні). Всього виявлено в траншеї 15 дерев'яних паль, розміщених вздовж осі траншеї в 2 ряди, на віддалі 1-2 м одна від одної. Під цією, передньою, частиною Галицької Брами проходив внутрішній аркоподібно оформлений водний канал кам'яного мосту. Ширина каналу — 3 м, висота — 2,3 м.

*Рис. 5. Галицька Брама.
Південна стінка траншеї.*

В цілому, довжина кам'яного мосту, який було споруджено в комплексі з Галицькою Брамою, становила 10 м. Ширина мосту, очевидно, становила близько 4 м. Міст мав 3 цегляні опори на кам'яних основах (шириною 1 м, висотою 1 м) з цегляним аркоподібним перекриттям. Ширина першого каналу (зовнішнього) дорівнювала 2,5 м, другого — 2 м, третього — 1,5 м. Четвертий канал (шириною 3 м), знаходився в основі передньої частини Галицької Брами. В даний час, як показали наші дослідження, під землею міст зберігся достатньо добре. Повністю зберігся канал 3 та 4. Їх висота 2 м. Поверхня мосту має значний нахил по осі північ-південь, що зумовлено давнім рельєфом — Станиславівська фортеця споруджена на підвищеному правому березі невеликого потічка, одного з численних допливів Бистриці Надвірнянської.

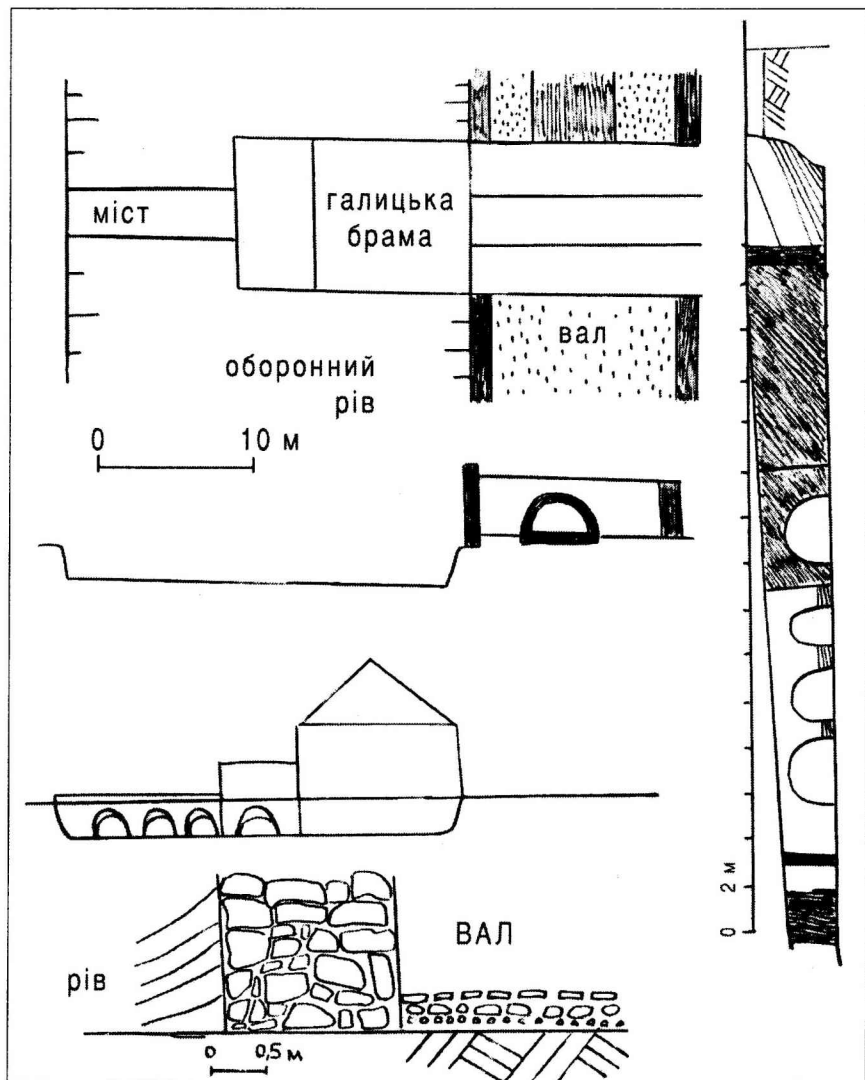

Рис. 6. Галицька Брама. Міст.

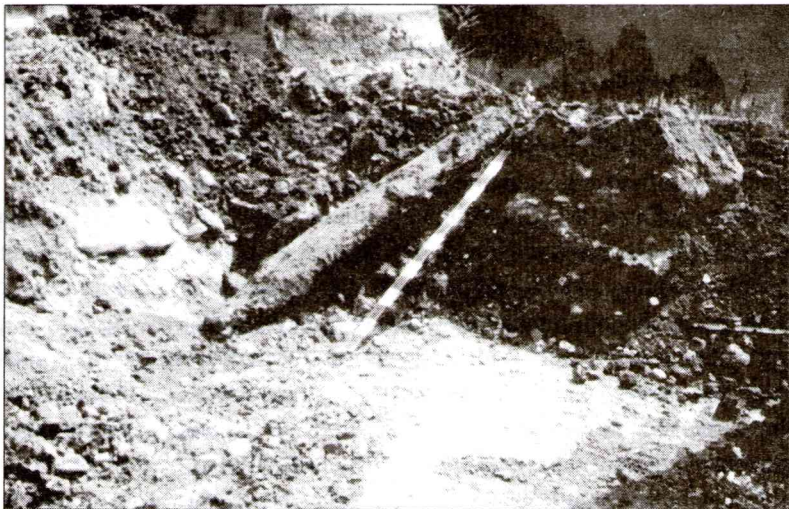

Рис. 7. Галицька Брама. Опорний стовп дерев'яного моста.

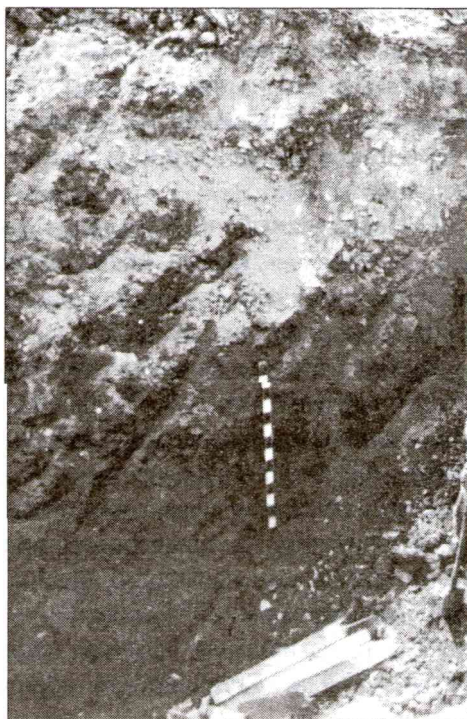

Рис. 8. Галицька Брама.
Дерев'яний міст. Східна
стінка траншеї.

М. Вуянко

Забудова старого Станиславова

За висновками дослідників середньовічної міської архітектури, забудова Станиславова XVII-XVIII ст. є унікальним прикладом містобудівельного мистецтва не лише для західноукраїнського регіону, але й на загальному тлі європейської культури. Споруджене первісно у межах шестикутної фортеці, місто наприкінці 1670-х рр. набуло іншої конфігурації, зазнавши перепланування. Була знищена північно-східна куртина, а до двох перероблених бастионів приєднано фортечні укріплення. Фортеця набула вигляду подовженої трапеції. В результаті такої розбудови площа її збільшилася майже в півтора рази. Саме така своєрідна конфігурація фортеці не мала жодних відомих аналогів не тільки у містобудівельній практиці Речі Посполитої, але й в усьому світі взагалі. Цей план станиславівської фортеці (а не первісний шестикутний) неодноразово аналізувався та наводився в наукових виданнях як показовий та унікальний приклад.

Історію забудови старого Станиславова можна поділити на три основних етапи:

I. Період існування дерев'яної забудови міста-фортеці — XVII ст. — 1662 — кінець 1670-х років. Всі споруди в місті, крім в'їзних брам, зводилися з дерева, дерев'яними були й укріплення оборонних земляних валів.

II. Період кам'яно-дерев'яної забудови — остання чверть XVII ст. — остання чверть XVIII ст. — 1670-і роки — 1772 р. Найважливіші об'єкти міської влади — культові споруди, ратуша, палац, фортифікаційні споруди — замінюються з дерев'яних на кам'яні. Зводяться перші кам'яниці багатой міській верхівки. Будинки житлово-господарського призначення залишаються переважно дерев'яними. Окремі вулиці, майдани вкриваються кам'яним мощенням — бруківкою.

III. Період кам'яної забудови середмістя — кінець XVIII - XIX ст. В 1772 р. Галичина, за першим поділом Речі Посполитої,

увійшла до складу Австрійської імперії. Активного будівництва на території станиславівського середмістя тоді не велось. З 1804 р. починається ліквідація фортеці. Зносяться оборонні укріплення, дерев'яні будинки. В останній чверті XIX ст. починається етап нової кам'яної забудови старих житлово-господарських кварталів середмістя, формується сучасний вигляд центральної частини міста.

Засновуючи нове місто в часи складної політичної ситуації, що склалася в другій половині XVII ст. в Речі Посполитій — часті набіги турецько-татарських орд, народно-визвольні рухи, пов'язані з війною 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, — власники Покуття магнати Потоцькі намагалися збудувати фортецю за останніми досягненнями оборонно-технічного мистецтва. Одночасно із спорудженням оборонних валів та ровів будувалися й інші об'єкти стратегічного значення — ратуша, арсенал тощо, житлово-господарські та культові споруди. Вони створювали комплекс, що задовільняв стратегічні, господарські та духовні потреби міського населення.

Ульрих фон Вердум в 1672 р. у своєму „Щоденнику“ писав про місто: „Воно лежить на цілком рівній площині, де було руське село з церквою Заболотів, що зараз стало одним з передмість“¹. Оскільки місто планувалося на території українського села Заболоття (У. фон Вердум подає цю назву як „Заболотів“), необхідно було знести дерев'яні сільські будинки, що й було зроблено за наказом Андрія Потоцького. „Селянські двори частково були знесені і на колишніх їх городах, полях, обійстях зводилися квартали у визначеному середмісті, насипалися вали, рилися рови, зводилися мури,“ — писав В. Грабовецький, посилаючись на інформацію дописувача часопису „Зоря Галицька“². В історіографії міста Станиславова час від часу виникають дискусії відносно повідомлень У. фон Вердума, що місто було збудоване у 1662 р. „на голому ґрунті наново“ київським воєводою Андрієм Потоцьким. Науковцями доведено, що місто виросло на місці села Заболоття (про що й повідомляв сам У. фон Вердум), отже, в дійсності не „на голому ґрунті“. Очевидно, цей вираз У. фон Вердум міг вжити з огляду на те, що таким „голим ґрунтом“ стало село Заболоття після знищення частини українського села, знесення

сільських хат. Зруйнувавши до „голового ґрунту“ давнє українське поселення, польські магнати поставили тут свою міцноукріплену фортецю. Можливо, так, на нашу думку, можна пояснити „чистоту“ території с. Заболоття, зайнятої фортецею. Як інакше можна зрозуміти повідомлення У. фон Вердума про те, що місто лежить там, „де було руське село з церквою Заболотів, що зараз стало одним з передмість?“³. Чи фортеця посіла частину земель с. Заболоття, чи виросла біля нього? Очевидно, справедливо вважати, що фортеця виросла на колишній території с. Заболоття.

Східна частина майбутнього міста-фортеці, спланованої у вигляді рівновеликого шестикутника, була звільнена від старих дерев'яних сільських будівель. Потоцькі залишили тут тільки „руську“ церкву Воскресіння Христового, побудовану русинами (українцями — М.В.) ще у 1601 р. Інша частина села Заболоття перетворилася на одне з передмість, що прилягало до фортеці від східної сторони оборонного валу (сучасна вул. Грушевського, район будинку Обласної державної адміністрації). Отже, першою спорудою у польській фортеці стала українська церква с. Заболоття. Звичайно, не можна апелювати до релігійних настроїв Андрія Потоцького, адже 60-ті роки XVII ст. відомі як часи надзвичайно складної боротьби між католиками та православними. Можливо, наляканий недавніми подіями народно-визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, А. Потоцький намагався вирішувати стосунки з місцевим українським населенням дипломатичним шляхом, залишивши українську православну церкву неушкодженою. До того ж, беручи до уваги кількість українського населення тієї частини села Заболоття, що мало перейти до розряду міщан, та зважаючи на те, що їм потрібна буде своя церква (всяка релігійна громада завжди намагається зберегти чи побудувати святиню свого віровизнання), А. Потоцький вирішив залишити православним українцям їх давній храм. Село Заболоття було тією соціально-економічною базою, за рахунок якої на початках свого становлення існувало місто.

Будувати зразкову обороноздатну фортецю А. Потоцький запросив відомого архітектора Франсуа Корассіні з Авіньйону, який мав великий досвід містобудівельної практики. За шляхетською традицією сам Потоцький мав „іти за плугом визначати відповідні місця

на міський ринок, вулиці, доми і фортечні будівлі“, — писав у 1850 р. кореспондент першої української газети „Зоря Галицька“⁴. У новій фортеці розгорнулося широкомасштабне будівництво — в усіх її куточках одночасно велося спорудження будинків.

1672 року фортеця, за словами У. фон Вердума, виглядала так: вона складалася „з шести правильних земляних бастионів, нижче яких частокіл з поставлених сторч цілих дубів. Воєвода ще збирався наказати викласти рови й забезпечити їх зовнішніми укріпленнями“⁵. Отже, земляні укріплення, вали, які оточували фортецю по периметру, були зміцнені дубовими колодами, тобто, земляні укріплення стали „дерев’яними“.

На той час місто, побудоване, за деякими винятками, повністю з дерева, мало три брами, збудованих з каменю. Саме брами були тим об’єктом, куди, в першу чергу, спрямовувалися ворожі зусилля. Оволодіти міськими воротами означало оволодіти містом, а тому зведення потужних кам’яних брам було одним із найголовніших завдань фортифікаторів. Центральна міська брама містилася з північного боку фортеці. За місцем розташування вона називалася Північною, Галицькою, Львівською брамою. Галицька (Львівська) брама з’єднувала станиславівську фортецю з Галичем та Львовом, що були форпостами Речі Посполитої у боротьбі з турецько-татарськими ордами та національно-визвольними рухами. За Галицькою брамою лежало Галицьке передмістя. В. Грабовецький дуже слушно відзначав, що назви „Галицька брама“, „Галицьке передмістя“ у станиславівській топонімії XVII-XVIII ст. — XIX ст. свідчили про традиції давньоруського княжого міста Галича, які ще довго залишалися в економічній і політичній історії краю, незважаючи на те, що панівні кола Речі Посполитої намагалися затушувати його роль⁶.

Із південно-західного боку дерев’яної оборонної стіни розташовувалася кам’яна Тисменицька брама, назва якої походила від літописного міста Тисмениця. Інша назва Тисменицької брами — Кам’янецька. В східній частині міста-фортеці містилася мурована Вірменська брама або Вірменська фіртка.

В 1662-1670-х рр. в середмісті з дерева були збудовані всі найголовніші споруди міста (згадаємо, що перша дерев’яна споруда — українська церква Воскресіння Христового стояла на своєму

давньому місці ще від 1601 р.) Для ратуші було визначене місце в центрі шестикутної фортеці — навколо неї і концентрувалося будівництво культових та житлово-господарських споруд. Для будівництва замку, католицького костелу з цвинтарем була визначена західна частина фортеці, де в 60-70-х рр. XVII ст. утворився польсько-католицький культово-господарський квартал. Саме із західного, „польського“, кварталу розпочалася забудова середмістя Станиславова. Першими спорудами тут стали католицький дерев'яний костел (північно-західний кут фортеці) та дерев'яний замок власника міста А. Потоцького (південно-західний кут фортеці).

Про польський дерев'яний костел залишив спогади У. фон Вердум в своєму „Щоденнику“ 1672 р.: „В місті є папський костел, щоправда, дерев'яний, служба в якому буде правитися аж доти, доки не буде цілком закінчений гарний кам'яний костел, на будові якого вже виконано чималі роботи“⁷. У. фон Вердум не назвав точного місця розташування польського дерев'яного костелу, побудованого в 60-х рр. XVII ст. Локалізація його стала можливою завдяки археологічним дослідженням, проведеним експедицією Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1999 р. в зоні будівництва нової дзвіниці (на місці старої, XVIII ст.) біля католицького костелу Пресвятої Діви Марії на сучасному майдані Шептицького. На південь від костелу був виявлений старий цвинтар, орієнтований по лінії південь-північ. Наявність цвинтаря доводить існування на цьому місці костелу. Дослідження показали, що цвинтар було започатковано ще при дерев'яному костелі — в 60-х роках XVII ст. Про те, що дерев'яний костел стояв неподалік збудованого пізніше кам'яного костелу опосередковано свідчать і вищенаведені слова У. фон Вердума. Дерев'яний костел функціонував близько 40 років — з 1662 по 1703 р., коли було завершено будівництво нового мурованого костелу. Виходячи із розташування обстеженого цвинтаря, дерев'яна споруда костелу могла стояти трохи західніше від кам'яного костелу, приблизно по одній лінії з ним. Детальніше про старий католицький цвинтар, а отже, про локалізацію тут дерев'яного костелу, сказано в розділі „Цвинтарі міста“.

В південно-західній частині фортеці стояв дерев'яний панський замок, збудований в 60-х роках XVII ст. Про нього 1672 року. У.

фон Вердум писав: „Замок, у якому він сам (воєвода Андрій Потоцький — М.В.) зараз живе, також лише дерев'яний, але вже зведено балки, цеглу й кам'яні плити для іншого замку, важкої будівлі, що має звестися в північно-східному кінці міста“⁸. Дерев'яний панський замок в середмісті, як вважають дослідники, стояв на місці сучасного греко-католицького катедрального собору. Цю територію називали „бліхом“ — там колись сушили і відбілювали полотно. Таким чином, в 60-70-х роках XVII ст. в західній частині міста утворився польсько-католицький квартал, де зосередилося життя польської патриціансько-католицької верхівки.

Однією з перших міських будівель була ратуша — центральний стратегічний пункт, об'єднуюче ядро всієї міської забудови. Первісно вона була побудована „ у вигляді вежі з різними заглибленнями частково з дерева, а частково з каменю“, — відзначав У. фон Вердум⁹. Як і міські брами, що відразу зводилися з каміння, ратуша будувалася ґрунтовно, із використанням міцного будівельного матеріалу — брами та ратуша були найважливішими оборонно-сторожовими об'єктами фортеці.

Якщо у 60-70-х рр. XVII ст. західна частина фортеці утворювала своєрідний польсько-католицький квартал, то східна її частина являла собою зосередження православних культових споруд — квартал православних мешканців міста. Центральною спорудою у 1662 р. тут була міська українська православна церква Воскресіння Христового, збудована, як зазначалося, 1601 р. Вона була включена до території Станиславова із селом Заболоття, яке в цій частині увійшло до складу міста (як „голе місце“). Українська церква стояла на місці, де у кінці XIX ст. була побудована синагога. Про це свідчать письмові історичні джерела, а також археологічні обстеження, проведені тут у 1990-х рр. В XVII ст. церква стояла поблизу вірменського костелу, про що писав дослідник міста XIX ст. А. Шарловський: „...в самому місті біля вірменського костелу“¹⁰.

Під час дослідження археологами будівельного котловану по сучасній вулиці Мельничука, №№ 6-8 було виявлено частину цвинтаря. Наявність цвинтаря свідчить про розташування тут церкви. Карта міста від 1743 р., де чітко вказана локалізація церкви на південь від вірменського костелу, повідомлення А.

Шарловського про українську церкву біля вірменського костелу а також археологічні дослідження підтверджують існування в цій частині фортеці української церкви. Виявлений цвинтар належав саме до української церкви Христового Воскресіння. Поховання були орієнтовані по лінії схід-захід. За християнською східною традицією церкву завжди орієнтовано по осі схід-захід, відносно орієнтації церкви здійснювалися і захоронення. Отже, церква Воскресіння Христового була (за захороненнями) орієнтована за цим напрямком — по лінії схід-захід. Центральний вхід до церкви містився із її західної сторони, цвинтар, отже, разом із церквою увійшов до складу нового міста. Можливо і те, що частина давнього українського цвинтаря с. Заболоття залишилася за межами фортифікацій або й була ними зруйнована. Звичайно, можна припустити, що виявлений цвинтар міг бути започаткований і з виникненням фортеці у 1662 р. Очевидно одне — це був найдавніший український цвинтар і найстаріша, перша українська церква у польській фортеці, успадкована від с. Заболоття. За картою міста 1743 р., де добре показано конфігурацію української церкви, можна зробити висновок, що в плані церква мала форму хреста, видовженого по лінії схід-захід, і являла собою будівлю із трьох приміщень — Притвора, Корабля-Храму вірних, Святилиця. Культові дерев'яні споруди тризубної конструкції були характерними на Галичині саме для церков східного обряду.

Важливо відзначити, що східна сторона Станиславівської фортеці від самого початку була українським кварталом. Вірмени прибули сюди дещо пізніше. Забігаючи наперед, зауважимо, що в майбутньому багата вірменська громада спромоглася у XVIII ст. збудувати величний кам'яний костел на місці дерев'яного вірменського костелу. Українська церква поруч мурованої споруди виглядала дуже скромно, залишаючись такою аж до початку XIX ст., коли була розібрана з причини старості. Багаті вірменські патриції, купці зводили обіч свого костелу розкішні кам'яниці. Очевидно тому, весь квартал і називався „вірменським“, а історики XIX ст., зокрема, А. Шарловський, писали, що українська церква знаходилася „в самому місті біля вірменського костелу“. Саме тому у XIX ст. зберігалася традиція про існування прикостельних цвинтарів при латинській „фарі“ (катедри) та біля вірменського костелу. Про

українську дерев'яну церкву та прицерковний цвинтар XVII-XVIII ст. — забуто. Справедливо ж стверджувати: вірменський костел (спочатку дерев'яний, а згодом кам'яний) був побудований біля української церкви, а не навпаки. Саме з такої ситуації, що склалася навколо української та вірменської церков, весь квартал, заселений як українцями, так і вірменами, у XVIII ст. називався „вірменським“. З архівних документів довідуємося, що назва „Вірменська вулиця“ вперше згадується під 1782 р. Сьогодні Вірменською називається вулиця на південь від колишнього вірменського костелу (нині тут Православна Автокефальна церква) — тобто та

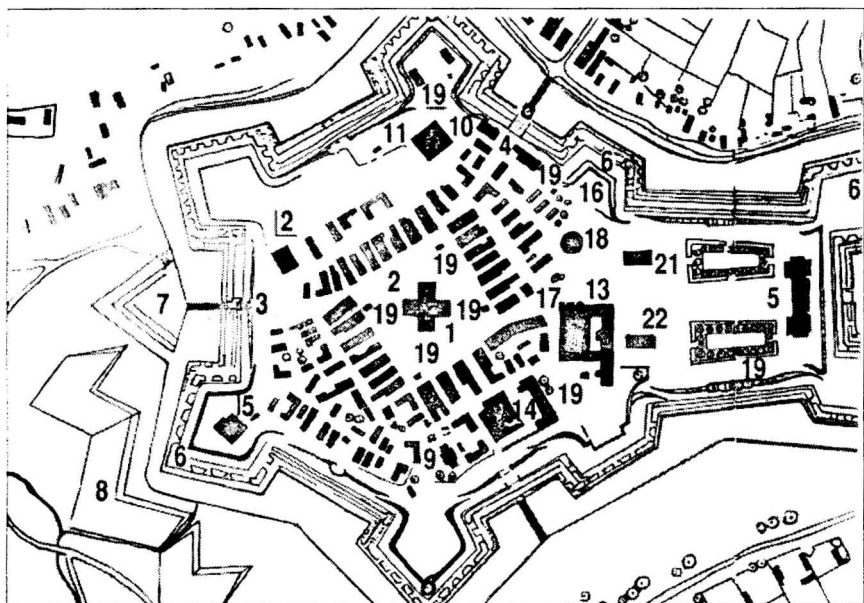

Рис. 9. План Станиславова. 1743. Середмістя.

1 - ратуша; 2 - ринкова площа; 3 - Тисменицька брама; 4 - Галицька брама; 5 - палац Потоцьких; 6 - бастіон; 7 - рavelін; 8 - фрагмент еспланади; 9 - українська церква; 10 - католицький костел-колегіата; 11 - дзвіниця; 12 - костел та монастир Єзуїтів; 13 - костел та монастир Тринітарів; 14 - вірменський костел; 15 - божниця-синагога; 16 - зброярня; 17 - уряд маєтностей; 18 - кінний млин; 19 - криниці; 20 - костел; 21 - стайня; 22 - возівня.

вулиця, де в XVII-XVIII ст. стояла українська святиня, навколо якої гуртувалося місцеве українське населення міста та все культурно-громадське життя українців.

Вірмени оселилися в Станиславові на запрошення магнатів Потоцьких, які запросили їх сюди з метою піднесення економічного розвитку міста. Тоді, 23 травня 1662 р., власником Андрієм Потоцьким вірменам був наданий привілей, згідно якого, крім інших дарувань (фільварок, поля, млин в Угринові), в середмісті для них виділялася частина території на схід від центру — ратуші. Однією з перших вірменських споруд був дерев'яний костел, який функціонував практично від 1662 р. до 1762 р., коли було завершено будівництво кам'яного костелу. Дерев'яний костел стояв на місці пізнішого кам'яного або трохи північніше від нього. Богослуження, очевидно, відбувалися протягом всіх цих років у дерев'яному костелі, поки не був споруджений новий кам'яний костел (за практикою будівництва нових культових споруд замість ще діючих старих). Біля давнього дерев'яного вірменського костелу, орієнтованого по лінії схід-захід (як і новозбудований), містився і прикостельний цвинтар. Власне вірменський квартал, ймовірно, розташовувався на міській території трохи північніше від костелу, оскільки територію на південь від нього посідали українці із церквою Воскресіння Христового. Це район сучасних вулиць Шеремети, Мельничука, Старозамкової та площа перед кам'яним костелом (нині — Православною Автокефальною церквою). Свою назву сучасна вулиця Вірменська одержала значно пізніше, а в XVII-XVIII ст. цей район заселяли українці, утворивши тут український квартал — це нинішні вулиці Вірменська, Страчених, Мельничука, №№6-8. Таким чином, у другій половині XVII ст. ми бачимо у східній частині фортеці два чітко сформованих квартали: український та вірменський.

У південній частині станиславівської фортеці в XVII ст. утворився єврейський квартал. З прибуттям у місто євреїв, їм у 1662 р. був наданий окремий привілей, а також право на будівництво на південно-східному бастіоні дерев'яної синагоги. Осівши тут, євреї утворили свій квартал, який у порівнянні з кварталами інших народностей, що мешкали на території фортеці, знаходився трохи віддаленіше від ратуші. Євреї мали право споруджувати у місті

свої будинки, займатися ремеслом, торгівлею. Про єврейську громаду з документів ми знаємо небагато. Вона міцно і довго трималася „свого“ кварталу. (Уже після знесення фортечних стін тут, по сучасній вулиці Л. Українки, №4, був побудований єврейський готель „Бристоль“, знесений у 80-х рр. ХХ ст.). Пам'ять про єврейський район, зосереджений колись на сучасних вулицях Л. Українки, Ї. Труша, Ринок, збереглася у назвах „Старожидівський квартал“, вулиця Передня Жидівська — вони побутували ще до середини ХХ ст. Зараз на приратушевій площі можна побачити протрасовані фундаменти знищених жидівських будинків ХІХ ст.

Цікавим видається питання про віровизнання в ХVІІ ст. української та вірменської станиславівських громад. Після відомої Брестської (Берестейської) унії 1596 року на західноукраїнських землях ще понад сто років панувало православ'я: Львівська єпархія з'єдналася з Апостольським Престолом у Римі 6 червня 1700 р. Тоді ж то православні українці Станиславова разом із церквою Воскресіння Христового прийняли греко-католицьку віру, свято оберігав-

Рис. 10. Зеновій Соколовський. Вулиця Передня Жидівська у колишньому Станиславові. Перо. Туш.

ючи давньоукраїнські релігійні традиції. Отже, майже 40 років від часу заснування на українських землях польської фортеці станиславівська міська православна церква Св. Воскресіння протистояла утискам католицької релігійно-патриціанської верхівки. Колишня парохіяльна православна церква с. Заболоття, перейшовши у межу міста, дотримувалася віри батьків до офіційного з'єднання Львівської єпархії з Апостольською столицею. Від 1700 р. до самого знесення на початку XIX ст., стара дерев'яна церква прославляла Бога за українським греко-католицьким обрядом. Церква Воскресіння Христового була першим греко-католицьким храмом Станиславова. Традиції саме цієї, старої дерев'яної, церкви продовжує нині греко-католицький катедральний собор Св. Воскресіння, зберігаючи історичну пам'ять не лише в назві, успадкованій від церкви XVII ст., але й у вірності давнім українським традиціям.

Вірменська Апостольська церква, вірмено-григоріанська, в VI ст. відокремилась від східної, візантійської церкви і стала самостійною. Вірмени, розселюючись в силу історичних обставин на території України, свято дотримувались батьківських релігійних традицій, зберігаючи їх у своїх численних колоніях-поселеннях. Вірмени на Прикарпатті дотримувались обрядів вірмено-григоріанської церкви, одночасно активно включаючись у громадсько-політичне життя краю та дипломатично домагаючись піднесення своїх прав. 1654 року західноукраїнські вірмени приймають унію з католицькою Вселенською церквою, внаслідок чого утворилася Вірменська католицька церква. Вірменський клір поступово визнається католицьким патриціатом, та вірмени довго ще тримаються обрядів старої батьківської віри.

Цей екскурс в історію релігійних обрядів підводить нас до цікавих спостережень та думок: в 60-70-х рр. XVII ст. українці та вірмени із своїми культовими спорудами посідали в польській фортеці Станиславів її східну частину, поляки — західну. Символічно в цьому ми до деякої міри немов бачимо поділ християнства на дві основні гілки: східну, орієнтовану на Візантію, та західну, орієнтовану на Рим. Одночасно в Станиславові українська церква за своїм розташуванням була звернена до Константинополя (Царгороду), вірменська — до своєї столиці — м. Ечміадзину та історичної батьківщини — Вірменії. Розміщення в XVII

ст. польського католицького релігійного центру із західної сторони фортеці також символізувало звернення до католицької столиці — Риму та історичної батьківщини — Польщі. Первісна єврейська дерев'яна синагога, розташована на південно-східному земляному бастіоні була орієнтована на історичну батьківщину євреїв — Палестину та національну святиню — Єрусалим.

Це світ символів XVII ст. Згодом, з прийняттям українцями та вірменами унії, він дещо змінився, та принаймні до початку XIX ст. не мінялася історична топографія міста, обмеженого фортечними мурами: українська та вірменська церкви межували одна з одною, але вже як українська греко-католицька церква (від 1700 р., знесена на поч. XIX ст.) та вірменська католицька церква (від 1662 р). Пізніше, у XIX ст., із занепадом оборонної ролі фортеці, знесенням фортечних мурованих стін, засипанням ровів тощо, коли місто розрослося поза межі укріплень, означений символізм у розташуванні будинків поступово зникав. Та ще довго мешканці міста зберігали пам'ять про старі квартали середмістя у назвах вулиць.

Як вже відзначалося, із знесенням дерев'яної української церкви Воскресіння Христового було забуто і про старий український квартал: все життя української греко-католицької церкви зосередилося від 1849 р. в кам'яній парохіяльній церкві Св. Воскресіння, колишньому католицькому костелі Отців Єзуїтів.

В 90-х рр. XVII ст. була побудована ще одна дерев'яна культова споруда — монастир католицького ордену Отців Тринітарів, які прибули до міста з Варшави 1690 року на запрошення власника маєтку Андрія Потоцького. Це перший відомий монастир Станиславова. На той час територія фортеці була вже відносно спланована і забудована дерев'яними культовими спорудами всіх віровизнань. А. Потоцький надав оо. Тринітарам площу під будівництво монастиря та костелу неподалік свого новопобудованого кам'яного палацу. Костел та монастир з новіціятим оо. Тринітари збудували уже після смерті Андрія Потоцького — за часів його сина Йосифа. В місті виник новий культовий католицький осередок, який разом із новим панським палацом створив у цій, північно-східній, частині фортеці чудовий комплекс, що поєднав дерев'яну та кам'яну станиславівську архітектуру XVII ст.

Таким чином, ми коротко прослідкували розвиток дерев'яної забудови міста XVII ст., що можливо нині лише за умовною реконструкцією, оскільки жодна з пам'яток дерев'яного зодчества Станиславова не збереглася. За пізніше збудованими кам'яними спорудами та археологічним обстеженням терену можлива, до певної міри, локалізація дерев'яних культових будівель.

Поступово дерев'яні споруди були замінені кам'яними. Почався новий етап розвитку забудови станиславівської фортеці, що охопив 1670-і роки — 1772 р. — період дерев'яної та кам'яної забудови, які існували паралельно. В цей час фортеця докорінно змінила свій вигляд, набувши із шестикутної форми вигляд подовженої трапеції. У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі Галичина потрапила під владу Австрійської монархії. Так закінчився понад столітній період історії Станиславова, пов'язаний із пануванням тут польської влади, а разом з тим період інтенсивної забудови центральної, історичної, частини міста — середмістя.

На цей час припадає зміна кількох поколінь з роду Потоцьких — власників міста. 1691 року помер засновник фортеці воєвода Андрій Потоцький, і Станиславів став власністю його сина Йосифа Потоцького (1691-1751). Йосиф Потоцький, коронний гетьман (від 1735 р.) та краківський каштелян, людина енергійна, прагнув, насамперед, зміцнити обороноздатність станиславівської фортеці. Не менш активну діяльність у зміцненні фортеці проводив син Йосифа Потоцького Станислав Потоцький, військовий інженер-фортифікатор (1734-1750). За часів нової власниці Станиславова — графині Катерини Коссаковської з роду Потоцьких (1761-1797 рр.) — у міському будівництві панував відносний затишок, що можна пояснити політичними змінами — 1772 р. Галичина потрапила під владу Австрійської монархії.

Отже, кам'яну забудову міста започаткував воєвода Андрій Потоцький у 1670-х рр. Надзвичайно високого піднесення у всіх ділянках міського життя та розвитку будівництва зокрема Станиславів зазнав за часів володіння містом Йосифа Потоцького. Він продовжив зведення кам'яних споруд, розпочате батьком. Місто нагадувало великий будівельний майданчик. Кам'яні будівлі виростали в різних кінцях одночасно.

Однією із перших кам'яних споруд була споруда римо-католицького кафедрального костелу Пресвятої Діви Марії, колегіати, побудована за проектами відомих архітекторів, інженерів-фортифікаторів Ф. Корассіні та К. Беное. В січні 1672 р., як писав У. фон Вердум, уже велися будівельні роботи¹¹. Вони тривали до 1703 р. Костел Пресвятої Діви Марії став центральною будівлею, яка започаткувала у XVII ст. формування майбутньої площі в західній частині міста-фортеці — нині тут розташований майдан Шептицького.

Майже одночасно із спорудженням кам'яного римо-католицького костелу в кінці 1670-х рр. воєвода Андрій Потоцький почав будівництво нового кам'яного палацу, що викликало зміну конструкції Станиславівської фортеці. Зведення мурованого палацу вимагало значної території, оскільки будівля мусіла бути гідною свого власника і мала вражати сучасників пишністю та розмахом панського життя. Тому надвірний архітектор Андрія Потоцького інженер К. Беное запропонував серйозне перепланування фортеці. В 1679-1682 рр. територія фортеці значно розширилася: була знищена північно-східна куртина, а до двох перероблених бастіонів були приєднані нові фортечні укріплення, які оточували ді-

Рис. 11. Зеновій Соколовський. Костел Пресвятої Діви Марії. Перо. Туш.

лянку території у вигляді подовженої трапеції, з двома новими бастіонами з північного сходу. В результаті такої розбудови площа фортеці збільшилася майже в півтори рази. Дослідники архітектури середньовічного Станиславова зазначають, що після закінчення будівельних робіт, пов'язаних із розбудовою фортечних укріплень, вони набули дуже оригінальної своєрідної конфігурації у плані, яка не мала жодних відомих аналогів не лише у містобудівничій практиці Речі Посполитої, але й взагалі в усьому світі. Саме цей стан Станиславівської фортеці (а не первісний шестикутний) неодноразово аналізувався та наводився в багатьох наукових виданнях як показовий й водночас унікальний приклад.

Влітку 1995 р. археологами Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею проводились охоронні обстеження території біля колишнього палацу Потоцьких. При зведенні споруди банку „Україна“ по вул. Дністровській будівельники, проводячи кабельні роботи, заклали траншею в трьох метрах від існуючої нині південної мурованої стіни, з її зовнішнього боку, що оточує військовий шпиталь. Колись панський палац теж оточувала мурована стіна. Траншея містилася в південно-західному куті старих мурованих палацових укріпленнях (в районі колишнього квіткового базару на „Валах“) в напрямку по лінії схід-захід — паралельно до лінії шпитальної стіни. В траншеї на глибині 0,5 м від сучасної поверхні було виявлено цегляно-кам'яну кладку. Висота кладки становила 0,3 м. В розрізі траншеї (шириною 0,5 м) в одній стінці простежено цегляну кладку, в протилежній — кам'яну. По дну траншеї кам'яна кладка чергувалася із цегляною, причому каміння зустрічалося різної конфігурації: і рване, довільної форми, і рівнотесане. Тесане каміння являло собою блоки різної величини: висота їх була однаковою — 0,3 м, а ширина коливалася від 0,47 м до 0,95 м. Оскільки закладена траншея була неглибока (0,8 м), то простежити основу виявлених фундаментів не було можливості (не дозволялося з причин дотримання техніки безпеки при прокладанні кабельних ліній зв'язку). Обстежена цегляно-кам'яна кладка є залишками фундаментів мурованої стіни. Ширина стіни складала 1,95 м. Очевидно, це була одна із стін перебудованої в кінці XVII ст. фортеці. Вона могла бути залишками оборонної стіни фортеці саме того часу, коли було збудовано новий кам'яний палац По-

тоцьких, і фортеця набула нового, видовженого відносно первісного шестикутника, вигляду. Територія, впритул прилегла до південної стіни шпитальної огорожі, не була забудована. Про це свідчать старі карти міста, зокрема, від 1743 та 1792 рр. Припущення щодо походження та функціонального призначення виявленої стіни є цілком логічним. У. фон Вердум згадував у 1672 р., що приступаючи до будівництва нового палацу, воєвода Андрій Потоцький хотів забезпечити його вежами та іншими укріпленнями, як цитадель¹². Д'Аллерац в 1687 р. писав про Станиславів: „Найбільшим та найкрасивішим містом на Покутті є Станиславів, розташований серед прекрасної рівнини, в двох милях від Дністра, обнесений могутньою фортецею, збудованою за останнім словом техніки. У місті є прекрасний палац, чудово прикрашений та вимурований з каменю“.

Виявлена мурована стіна могла бути споруджена одночасно з мурованим палацом, складаючи з ним своєрідний архітектурно-оборонний комплекс. Можливо також, що цю стіну зведено і трохи пізніше — за часів, коли власником міста став Йосиф Потоцький. З 1714 р. почалася його активна діяльність по поновленню та зміцненню міських фортифікацій, а в 1734–1750 рр. під керівництвом його сина Станислава велися широкі роботи по укріпленню фортеці цегляними мурами. Слід відзначити подібність технології будівництва стіни, виявленої неподалік палацу Потоцьких, до залишків оборонного муру у провулку Фортечному. В обох випадках простежено глиняно-вапняний розчин, що використовувався для зкріплення будівельного матеріалу, використано т.зв. „пальчату цеглу“ (цегла ручного формування — тісто формували у дерев'яних скриньках і загладжували пальцями руки, від чого на глині залишалися своєрідні борозни). Така цегла широко використовувалася у будівельній практиці XVII–XVIII ст. І ще одна цікава деталь — у викиді землі із траншеї було знайдено фрагмент скляного посуду світло-зеленуватого кольору, на якому було рельєфне (опукле) клеймо із зображенням герба роду Потоцьких — Пилява. Тут же зображено дві букви у латинському написанні — Й., П. Без жодного сумніву можемо стверджувати, що це ініціали Йосифа Потоцького. Тут варто згадати подібну знахідку відомого українського археолога Я. Пастернака в старому княжому Галичі. Під

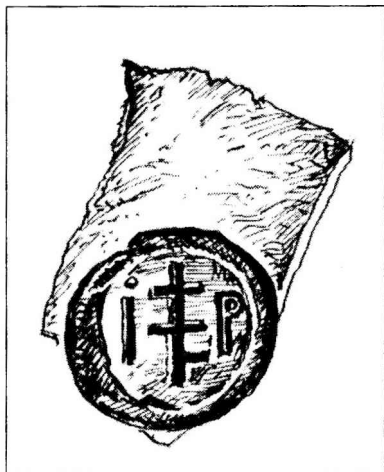

Рис. 12. Станиславів. Клеймо на скляній посудині із зображенням герба роду Потоцьких.

час археологічних робіт на Крилоському городищі були виявлені залишки церковної мурованої огорожі XVI ст., а біля них — невеликий льох. Дослідник відзначає: „В його засипі знайшлося кілька прямокутних, опалізуючих на поверхні скляних пляшок, з яких одна мала пластичну печатку з гербом Потоцьких“¹³.

При обстеженні зауважено майже повну відсутність по всій лінії траншеї, закладеної паралельно фасадній, південній, стороні шпитальної огорожі, брами (довжиною близько 20,0 м), керамічного матеріалу XVII-XVIII ст. Викиди землі із заповнення траншеї були чистими, за винятком кількох дрібних невиразних уламків глиняного посуду, що не можуть бути датуючим матеріалом — південний майданчик перед палацовим комплексом у XVII-XVIII ст. і пізніше не використовувався у господарських потребах, тут не велися великі земляні роботи.

Отже, наведені міркування дають можливість говорити, що невідома досі пам'ятка оборонного мистецтва середньовічного Станиславова, відкрита археологами, відноситься до кінця XVII-першої половини XVIII ст. На жаль, більш точно датувати її на сучасному етапі археологічного вивчення міста важко. Виявлена пам'ятка — частина потужної Станиславівської фортеці.

Одночасно з охоронними дослідженнями фундаментів оборонної стіни вивчалось заповнення існуючого нині земляного валу під замком, з боку його південно-західної сторони. На превеликий жаль, частина валу із сторони вул. Дністровської повністю знищена у зв'язку з будівництвом банку „Україна“. Ще раніше, в XIX- на поч. XX ст., під цією ділянкою валу, на місці рову XVIII-XVIII ст., був споруджений житловий будинок. У відкритій будівельниками частині валу було знайдено велику кількість різночасових культурних решток, в основному XIX-XX ст. — уламки кераміч-

ного, фарфорового, скляного посуду, залізні предмети, тваринні кістки, цегла, каміння тощо. Такий пізній набір речового матеріалу в заповненні можна пояснити тим, що вал в цьому місці неодноразово порушувався, перекопувався у зв'язку з господарськими потребами міщан.

За письмовими джерелами, як відзначалося, будівництво нового мурованого замку було розпочато в 70-х роках XVII ст. З цією метою розширювалися межі первісного фортечного „шестикутника“ — була ліквідована північно-східна частина земляного валу та бастіони шестикутної фортеці і одночасно тут споруджувалися нові земляні вали і бастіони — це мало збільшити територію фортеці. Середньовічні земляні вали добре збереглися в районі сучасного військового шпиталю, вулиць Дністровської, 2000-ліття Різдва Христового та Валової. Будівельні роботи (2000-2002 рр.) по вулиці 2000-ліття Різдва Христового, що пролягає безпосередньо по вершині валу, дали можливість вивчити його структуру в профільному розрізі. У зв'язку із будівництвом торгового комплексу (офісні приміщення, кафе тощо) тут було закладено великий будівельний котлован, орієнтований стінами за сторонами світу. Північною стіною котловану виявилася збережена частина валу, що в результаті земляних робіт був тут частково знищений. Саме північна стіна котловану повністю „відкрила“ поперечний профіль центральної, найвищої частини валу та його східного схилу. Західний схил валу зрівняли з поверхнею, очевидно, на початку XIX ст., коли руйнувалися фортифікаційні укріплення.

Поперечний розріз валу був зроблений по лінії схід-захід. Підосшву валу в зоні котловану простежено на 29 м. Висота валу у його найвищій частині — 4,15 м. Стратиграфія показала, що вал був насипаний на материкову основу: на материку лежав похований чорнозем з незначними вкрапленнями будівельного сміття (цегла) — висота цього шару становила 0-45 м; на ньому на висоту 1,5 м прослідковано жовту глину із вкрапленнями цегли; вище на 0,15 м лежала глина, перемішана із чорноземом; цей шар перекривала чиста жовта глина (0,3 м); на шарі чистої глини лежав другий шар мішаної з чорноземом глини (0,35 м); на висоту 1,2 м перекривав цей насип шар жовтої передматерикової

*Рис. 13. Івано-Франківськ. Вул. 2000-ліття
Різдва Христового. Земляний вал.
Розріз по північній стінці.*

глини, накритий чорноземом, перемішаним із будівельним сміттям (0,2 м). Внутрішньоо-вальних середньовічних конструкцій в досліджуваній частині не простежено. Висота валу у східному схилі становила 1,45 м (від рівня сучасної поверхні до підшви); в цій частині вал плавно переходив у сучасну поверхню.

Поздовжній профіль валу відкрився у західній стінці котловану (лінія південь-північ). Від кута північної стінки котловану обстежено 10,0 м його західної стінки. Висота валу в куті, на стикі поперечного та поздовжнього профілей, — 3,2 м. В цій, західній, стінці котловану на згаданій відстані — в 10,0 м від стикі профілей валу — виявлено та обстежено муровану стіну, якою у XVIII ст. були укріплені земляні вали. Майже через 200 р., вперше після того, як міські оборонні вали і стіни були ліквідовані за наказом австро-угорської влади, мурована стіна, що оточувала фортецю в її північно-східній частині, відкрилася сучасникам у первісному вигляді. Фрагмент фортечного муру зберігся до наших днів у сучасному провулку Фортечному — це південно-західна частина старої фортеці. Стіна у провулку Фортечному із зовнішнього боку облицьована червоною цеглою, а отже побачити внутрішню структуру та послідовність її спорудження тут неможливо. Тому результати обстеження виявленої оборонної мурованої стіни у північно-східній частині станиславівської фортеці мають велике значення.

Насамперед, слід зауважити, що було вивчено поперечний розріз стіни (по лінії південь-північ). Вражають значні розміри стіни — ширина її по цій лінії становила в основі 4,0 м. Основою стіни, що лежала на материках, були кам'яні тесані блоки висотою 0,45 м. На

основі базувалася кладка із рваного білого каміння. На висоті 1,1 м від денної поверхні шари рваного каміння перекривалися суцільним прошарком із битої цегли висотою 0,05-0,1 м. Каміння було просипане сумішшю бурого кольору із піску та глини. Внутрішній бік стіни, що безпосередньо прилягав до валу,

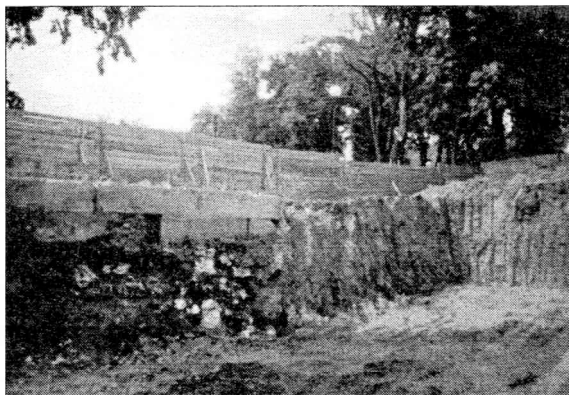

Рис. 14. Івано-Франківськ. Вул. 2000-ліття Різдва Христового. Залишки кам'яної оборонної стіни, прилеглої до валу.

складали півкватратні тесані блоки (0,4x0,3 м; 0,4x0,5), до яких насувалося рване каміння; зовнішній бік стіни, що був облицьований цеглою, також складала тесані кам'яні блоки. Між рваним камінням зустрічалися невеликі шматки битої цегли. Фрагменти цегли виявлено і в проміжку між кам'яними блоками та земляним валом — певно, ними заповнювалися ті незначні порожнини між земляною та кам'яною стінами. Зовнішній бік мурованої стіни пошкоджений: тут зовсім відсутня регулярна цегляна кладка. Цеглу, мабуть, вибрали при ліквідації стіни в інших господарських цілях (її було знайдено в культурному шарі на південь від стіни); крім того, кам'яні блоки простежені тут також лише фрагментарно (певно, і їх вибрали для господарських потреб).

Збережена висота виявленої стіни — 2,25 м. Згадаємо, що висота обстеженого тут земляного валу становила 4,0 м. Висота існуючого донині середньовічного цегляного муру в провулку Фортечному в середньому 3,8-4,7 м (в залежності від конфігурації рельєфу). Цілком логічно думати, що висота досліджуваної кам'яної стіни по вул. 2000-ліття Різдва Христового дорівнювала висоті земляного валу і муру у провулку Фортечному.

Виявлена стіна продовжувалася в напрямку на схід: про це свідчать прослідковані на давній, материковій, поверхні її рештки — біле рване каміння, розтягнене тут на 2 м. В кількох метрах

*Рис. 15. Івано-Франківськ. Вул. 2000-ліття
Різдва Христового. Фрагмент кам'яної
оборонної стіни.*

на схід від виявленої кам'яної стіни побудовано сучасний гараж: під час його спорудження денну поверхню було поглиблено, внаслідок чого повністю знищено стару стіну.

На північ від краю стіни, прилеглої до валу, культурний шар ідентичний описаній вище структурі насипу валу, розріз якого

обстежено в північній стінці котловану — в нашаруваннях материкової глини та похованого чорнозему виявлено дуже незначну кількість вкраплень цегли. На південь від стіни культурний шар був надзвичайно щільно насичений керамічним, скляним матеріалом, будівельним сміттям, тваринними кістками тощо. Речовий набір різночасовий — від XVII-XVIII століть до XX ст. Такий культурний шар, простежений практично від основи стіни до рівня сучасної поверхні (2,25 м), утворився тут після засипання рову і в результаті господарської діяльності міщан протягом XVIII-XX ст.

Досліджені вал та кам'яна оборонна стіна датуються кінцем XVII-XVIII ст. Таке датування підтверджене кількома достовірними джерелами: це оригінальні письмові джерела XVII-XVIII ст., карти середньовічного міста і, нарешті, виявлений під час археологічних обстежень набір речового матеріалу. Вивчені вал та стіна роззначені на міських картах 1743 і 1792 рр.: це коротша стіна північно-східного бастіону перепланованої восьмикутної фортеці. Відстань від стінки сучасного військового шпиталю до виявленої стіни XVII-XVIII ст. м.

В 90-х рр. XVII ст. була перебудована міська ратуша — центр середмістя, що була тим головним формуючим стрижнем, навколо якого планувалася вся забудова фортеці. Ратуша визначала розташування міських кварталів, культових споруд тощо: вони

містилися „на схід“, „на захід“, „на південь“, „на північ“ від ратуші. Сама споруда ратуші пережила кілька будівельних етапів. Побудована Андрієм Потоцьким у 1666 р. як повністю дерев'яна, у 1672 р. вона була перебудована на дерев'яно-кам'яну¹⁴. У своєму „Щоденнику“ У. фон Вердум писав, що ратуша стояла тоді посередині великого чотирикутного ринку, збудована „у вигляді вежі з різними заглибленнями частково з дерева, а частково з каменю“¹⁵. У 1695 р. італійський архітектор К. Беное, що служив тоді при дворі Йосифа Потоцького, перебудував ратушу на муровану. Як відзначають дослідники, в такому стані, тобто від 1695 р., вона стояла до 1868 р., коли в місті була велика пожежа і ратуша згоріла¹⁶.

За часів Йосифа Потоцького був збудований, на місці старого (від 1690 р.), дерев'яного, кам'яний костел та монастир ОО. Тринітарів. Як вважають дослідники, в т.ч. Ч. Хованець у праці „Вірмени в Станиславові“, монастир ОО. Тринітарів побудовано, найвірогідніше, в 1730 - 1740 рр. Його планувальне вирішення добре відображене на картах міста 1743 та 1792 рр. Корпус келій, прибудований до північної стіни костелу, утворював внутрішній двір. Костел та монастир ОО. Тринітарів містився приблизно на тому місці, де колись проходила лінія північно-східної куртини первісної шестикутної фортеці¹⁷.

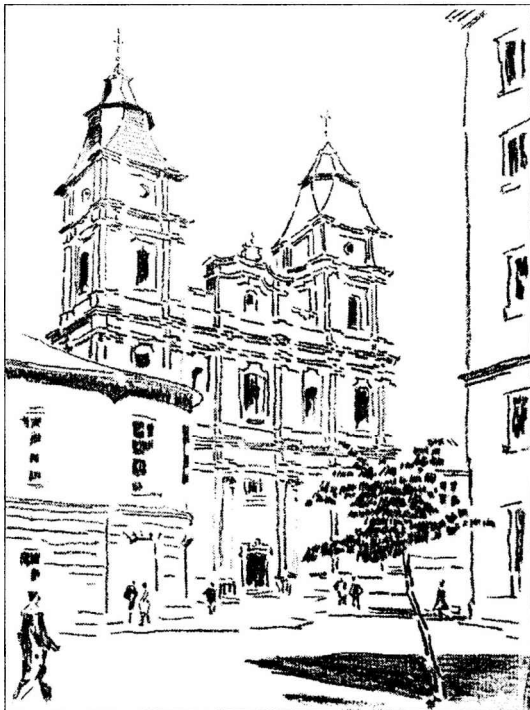

Рис. 16. Зеновій Соколовський. Костел Єзуїтів. 1729. (Сучасний собор Св.Воскресіння УГКЦ). Перо. Туш.

Неподалік римо-католицького костелу Пресвятої Діви Марії у 20-х рр. XVIII ст. була споруджена кам'яна дзвіниця, яка знищила частину старого польського цвинтаря, закладеного ще при дерев'яному костелі. Дзвіницю знесли у 1947 р., а нині на тому ж місці за планами старої будівлі змурована нова.

На запрошення Йосифа Потоцького до Станиславова прибули ОО. Єзуїти, які відразу почали старання для будівництва свого костелу та монастиря. 1720 р. в південно-західній частині фортеці, на місці колишнього дерев'яного панського палацу, під наглядом Й. Потоцького були закладені фундаменти під єзуїтський костел, а в 1729 р. будівництво було завершено. Споруда костелу пережила два будівельних етапи: 1720-1729 та 1752-1763 рр. Справа у тому, що фундаменти первісного кам'яного костелу виявилися недостатньо міцними, в стінах з'явилися великі тріщини. В. Полек, досліджуючи історію костелу, відзначав, що в

Рис. 17. Йосиф Потоцький.
Портрет невідомого
художника. 1715.

лютому 1752 р. храм був розібраний, в квітні наступного, 1753, року було розпочате спорудження нового, завершене 1763 року. Будівництво 1752-1763 рр. велося під керівництвом інженера-фортифікатора Станислава Потоцького та інженера-архітектора Дальке¹⁸.

Дуже важливу інформацію щодо спорудження єзуїтського комплексу — костел-монастир — дали археологічні обстеження на майдані Шептицького, де знаходиться цей комплекс. Взагалі питання забудови єзуїтського комплексу-майдану середини XVIII ст. розглядалося науковцями дещо однобічно, на основі відомих історичних даних, без широкого залучення інших джерел, зокрема, картографічних, а тому вис-

новки науковців часом суперечливі. На такі думки наводять як опрацювання старих карт Станиславова XVIII ст., так і сучасні археологічні обстеження. Як виглядав сучасний майдан Шептицького у XVIII ст. з боку єзуїтського костелу та монастиря, тобто в його південно-західній стороні? Які зміни у забудові єзуїтського комплексу відбувалися протягом XVIII ст.?

Насамперед, необхідно відзначити, що в науковій літературі існують різні припущення відносно появи в місті монахів католицького ордену ОО. Єзуїтів: 1691-1700 рр. (Т. Домбровський), 1713-1722 рр. (А. Шарловський), 1715 р. (В. Полек). Як відзначав А. Шарловський, перші письмові відомості стосовно побуту ОО. Єзуїтів в Станиславові знаходимо в документі, вписанім на вимогу Йосифа Потоцького до актів місцевої колегіатської капітули під 1744 роком. Документ цей, на жаль, не мав дати його видання, що ускладнювало розв'язання проблеми про час прибуття ОО. Єзуїтів до Станиславова. А. Шарловський вважав, що згаданий документ виданий був у 1722 році, і що на той час ОО. Єзуїти уже були в місті і утримували школу¹⁹.

Сучасний дослідник історії міста В. Грабовецький дотримується гіпотези А. Шарловського²⁰.

У зв'язку із проблематичністю питання висловимо кілька міркувань. Перш за все, слід з'ясувати ситуацію в місті відповідно до двох основних поглядів на час оселення тут ОО. Єзуїтів: 1691-1700 рр. та 1713-1722 рр. 1691 року власником міста після смерті Андрія Потоцького став його син Йосиф Потоцький. Про початок володіння містом Йосифа Потоцького відомо небагато — основна його діяльність по розбудові міста розглядається в основному від 1714 р. Він успадкував від батька міцну фортецю, що інтенсивно забудовувалася величними мурованими спорудами і... молодий вік, сповнений енергії та прагнення реалізації далекосяжних шляхетських планів. Йосиф Потоцький був молодшим сином Андрія Потоцького. Не маючи на меті переповідати історію заснування Станиславова, згадаємо лише про час народження Йосифа Потоцького, старшим братом якого був легендарний Станислав.

У 1672 р. У. фон Вердум згадував лише про Станислава як дванадцятилітнього юнака, єдиного тоді ще сина Андрія Потоцького²¹. В. Полек наводить документ (без посилань), де йдеться

про те, що Андрій Потоцький „столицю і фортецю Покуття“ від імені свого старшого сина Станислава, який був убитий під Віднем (1683), назвав Станиславом“²². Документ цей, як видно, написаний після 1683 р. Зі слів „від імені свого старшого сина“ можна розуміти, що на 1683 р. в Андрія Потоцького був і молодший син — Йосиф Потоцький. Отже, Йосиф Потоцький міг народитися між 1673-1683 рр. В. Грабовецький, як і А. Шарловський, відзначив у своєму дослідженні цікаву деталь: Й. Потоцький народився у батьківському дерев'яному замку²³. Це означає, що він з'явився на світ у 70-х рр. XVII ст., коли панська родина ще мешкала у старому палаці. На час смерті Андрія Потоцького у 1691 р. Йосифові могло бути найбільше 18 р., якщо припустити, що він народився в 1673 р., або трохи менше, якщо рік народження інший. Це вік уже досить достатній для того, щоб усвідомлювати себе повноправним власником свого міста і щоб робити перші самостійні кроки. Про те, що Йосиф Потоцький міг народитися в 70-х рр. XVII ст. свідчить ще один „документ“ — його портрет, виконаний 1715 р. невідомим художником. На портреті великий коронний гетьман зображений в лицарських обладунках. На вигляд йому могло бути тоді близько 40-42 років, тобто він міг народитися в 1673-1675 рр.

Для чого цей екскурс в „молоді літа“ Йосифа Потоцького? Справа в тому, що, можливо, він допоможе нам з'ясувати кілька питань, пов'язаних з історією міста кінця XVII- початку XVIII ст. Згадаємо, що польський дослідник історії Станиславівської класичної польської гімназії Т. Домбровський у своїй праці стверджував, що в 1691-1700 рр. до Станиславова прибули ОО. Єзуїти. Оскільки автор не посилався на першоджерела, науковці вважають цей час поселення в місті ОО. Єзуїтів — одного з найавторитетніших у середньовічній Європі католицьких чернечих орденів — малоймовірним.

Спробуємо розглянути проблему в різних аспектах. Чому Т. Домбровський як дату поселення в місті отців Єзуїтів називає 1691-1700 рр? Які події відбулися в цей час в Станиславові? Насамперед, згадаємо (це дуже важливо), що тоді відбулася зміна власника фортеці, хоча й в „рамках“ одного роду. В 1691 р. помер Андрій Потоцький, і весь його маєток, в т. ч. Станиславів,

де велося широкомасштабне будівництво, став власністю Йосифа Потоцького. Продовжуючи справу батька по зміцненню фортеці, молодому власнику необхідно було проявити свій характер, свою волю, реалізувати себе сильним володарем. Й. Потоцький, очевидно, шукає сильної підтримки, заручаючись одночасно, крім політичної, підтримкою впливового ордену Єзуїтів. Ще 1690 р., як ми знаємо, Андрій Потоцький запросив у місто монахів ордену Тринітарів, сподіваючись навзаєм їх підтримки.

Після смерті батька, продовжуючи опікуватись Тринітарами, Йосиф Потоцький, можливо, уже 1691 р. (а може й трохи згодом), запросив до Станиславова улюблений ним чернечий орден ОО. Єзуїтів. Це був один з його перших самостійних кроків, чим він утверджував свою волю як власник міста. Саме ОО. Єзуїти в майбутньому відіграли досить помітну роль в історії фортеці.

ОО. Єзуїти посідали важливе місце в особистому житті Й. Потоцького. З історичних документів відомо, що духівником, капеланом Йосифа Потоцького ще від 1700-х рр., а очевидно, і раніше, був чернець єзуїт о. Томаш Заленський. Уже тоді духівник-єзуїт мав бути і першим порадником молодого пана. Відомий політичний діяч свого часу Йосиф Потоцький був активним учасником Північної війни 1700-1709 рр., яку вели між собою Росія та Швеція. Будучи прибічником польського короля Станислава Лещинського та шведського короля Карла XII, Й. Потоцький разом із своїм духівником єзуїтом о. Т. Заленським був посвячений у найпотаємніші плани шведського короля: о. Т. Заленський виконував секретні доручення Карла XII, від імені якого вів переговори з українським гетьманом Іваном Мазепою²⁴. Отже, очевидно, ОО. Єзуїти були в найближчому оточенні Йосифа Потоцького від самого початку його володіння містом — від 1691 року. Вказівки польського дослідника Т. Домбровського про те, що ОО. Єзуїти прибули до Станиславова у 1691-1700 рр. не суперечать тогочасним історичним подіям. Хоча його дані й не підтверджені документально (можливо, документи були втрачені), цілком ймовірно, що саме тоді ОО. Єзуїти, запрошені Й. Потоцьким, оселилися у місті і почали будівництво своїх культових споруд.

У зв'язку з цим спостерігаємо цікаві акценти у планувально-просторовому вирішенні забудови фортеці. На час прибуття ОО.

Єзуїтів всі земельні ділянки в межах фортеці були вже розплановані, основні споруди перебували на етапі перебудови з дерев'яних на кам'яні. При відносній щільності забудови фортеці по периметру оборонних споруд вільною у 90-х роках XVII ст. — 1700 р. залишалася територія старого дерев'яного замку. „Вільною“ умовно. Невідомо, чи дерев'яний замок тоді ще стояв — панська резиденція перенесена вже була у новий кам'яний замок. Як Андрій Потоцький свого часу надав ОО. Тринітарам місце для поселення неподалік свого кам'яного замку, так і Йосиф Потоцький надав ОО. Єзуїтам місце „святе“ для магнатської родини — місце, де стояв первісний дерев'яний панський замок. Згадаємо, що саме тут, у дерев'яному замку, народився Йосиф Потоцький. Плани Йосифа Потоцького щодо ОО. Єзуїтів відзначав і А. Шарловський: місце, де стояв колись дерев'яний замок Андрія Потоцького, призначив він на будівництво святині ченців, а поруч неї мали стати кляштор і колегіум цього чернечого згромадження. Оскільки на тім місці, „в домі своїм“ народився і був вихований, хотів Й. Потоцький, в пам'ять про це збудувати костел „Bogu w sakramencie miszkajacemu i Niepakalanemu Poczęciu“²⁵.

Йосиф Потоцький був „першим фундатором єзуїтського костелу“. Цього почесного титулу він був удостоєний завдяки діяльній підтримці будівництва ченцями кам'яного костелу. Отже, факт визначення Й. Потоцьким для ОО. Єзуїтів місця для побудови костелу в загальних рисах можна розглядати в різних площинах:

1. В 1670-х роках Андрієм Потоцьким був збудований кам'яний палац замість старого дерев'яного. Частина фортеці, де стояв дерев'яний замок, у 90-х рр. могла вже бути використана для інших потреб, тобто номінально була „вільною“ (старий замок міг ще стояти довго).

2. У 1690 р. до міста на запрошення Андрія Потоцького прибули ченці ордену Тринітарів. Воевода надав їм місце для будівництва костелу та монастиря неподалік свого нового, кам'яного, палацу, а не на віддаленому від нього місці старого палацу. Очевидно, монахи ордену Тринітарів перебували під особистою опікою Андрія Потоцького. Неподалік кам'яного палацу вони спорудили спочатку дерев'яний костел та монастир, замісний згодом мурованими.

3. Монахів ордену Єзуїтів запросив до міста Йосиф Потоцький — опікун ОО. Єзуїтів, які користувалися його особливою увагою, перший фундатор єзуїтського костелу. Отцям Єзуїтам Й. Потоцький віддав найбільш престижне місце — площу, де стояла стара родова святиня, твердиня магнатського роду — дерев'яний палац.

З документів відомо, що будівництво кам'яного єзуїтського костелу розпочалося 1720 р. Важко припустити, щоби протягом 1690-1720-х рр. територія дерев'яного панського замку, як і сам замок, залишалася пустою. Можливо, у 1690-1700-х рр. отці Єзуїти мешкали у вільних палатах (залах, кімнатах) замку, а одне з палацових приміщень переобладнали на каплицю. Тут же могли міститися класи єзуїтського навчального закладу — місією ОО. Єзуїтів в Станиславові була освітньо-виховна діяльність, спрямована на представників панівної заможної католицької верхівки. Наше припущення підсилюють дані В. Полека: „Спочатку навчання велося у якомусь дерев'яному будинку, де, очевидно, був і домашній костел для потреб єзуїтів і студентів“. Ці відомості В. Полек наводив у зв'язку з аналізом діяльності ОО. Єзуїтів на 1718 р. (Дослідник дотримувався думки, що польський єзуїт Томаш Заленський прибув до Станиславова на початку 1715 р. для заснування тут колегії — школи підвищеного типу). Далі В. Полек писав: „Вже у вересні 1716 року урочисто були відкриті два найнижчі класи — граматики і синтакси, через рік — піітики і риторики, а у 1718 році — дворічні класи філософії. Вже тоді навчалася 200 студентів“²⁶. За два роки освітянської праці ОО. Єзуїти навчали вже 200 студентів!

Аналіз ситуації дозволяє зробити кілька припущень:

1. Основні гіпотези відносно прибуття ОО. Єзуїтів до Станиславова (1713-1722 рр. — А. Шарловський, 1715 р. — В. Полек) пов'язані із певними подіями в житті самого власника міста Йосифа Потоцького. Відомо, що у 1713 р. (за іншими даними — 1714 р.), Й. Потоцький після своєї тривалої відсутності повернувся до Станиславова і тоді ж розпочав активну діяльність по розбудові та зміцненню міста. Його відсутність у 1704-1713 рр. була пов'язана із подіями Північної війни. Після відомої Полтавської битви 1709 р. він разом із шведським королем Карлом XII перебував за межами Речі Посполитої. Саме рік повернення

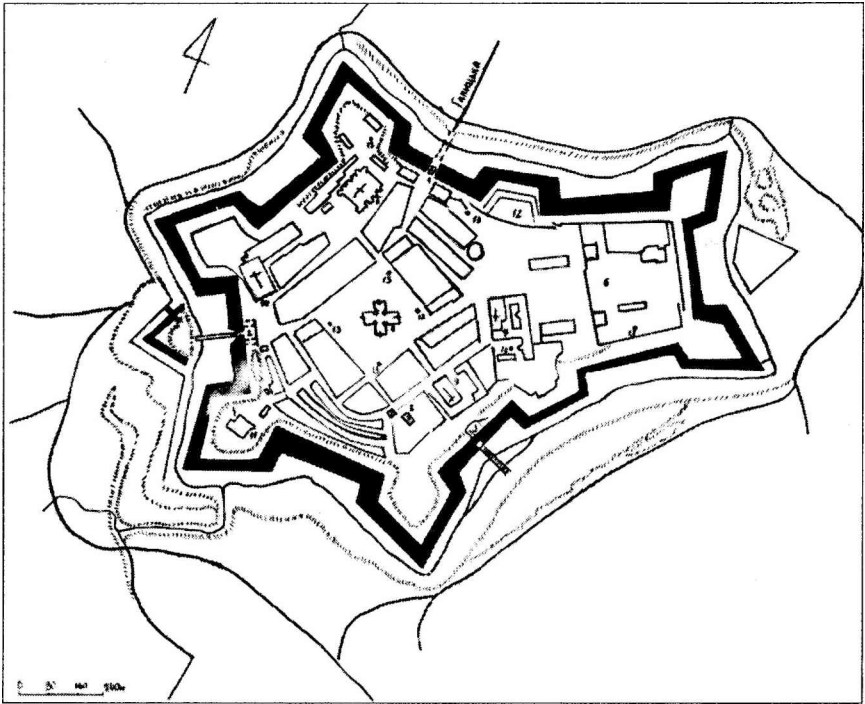

Рис. 18. План Станиславова. 1792 р.

1 - Галицька брама; 2 - Тисменицька брама; 3 - вірменська фірта; 4 - ратуша; 5 - костел-колегіата; 6 - палац Потоцьких; 7 - костел і кляштор Тринітарів; 8 - українська греко-католицька церква; 9 - вірменська церква; 10 - костел і кляштор Єзуїтів; 11 - божниця; 12 - зброярня; 13 - криниці.

гетьмана до родинного маєтку у 1713 р. більшість дослідників вважають етапним у його діяльності по зміцненню фортеці. Тим часом, очевидним є те, що тоді він продовжив свою велику працю у місті, вимушено перервану політичними подіями 1700-1713 рр. Згадаємо, що А. Шарловський подав як можливий час прибуття до Станиславова ОО. Єзуїтів 1713 рік, щоправда, розширивши його на 1713-1722 рр.

2. Отці Єзуїти, які прибули до Станиславова у 1691-1700 рр., від самого початку мешкали у приміщеннях старого дерев'яного

панського палацу. У них тоді не було необхідності будувати свої дерев'яні помешкання та костел — Йосиф Потоцький надав їм не лише місце для осідку, але й готовий родинний палац. Після внутрішньої реконструкції окремі палацові приміщення були перетворені на житлові кімнати для ченців та костел.

У. фон Вердум у своєму „Щоденнику“, розповідаючи про перебування в 1672 р. у Станиславові та відзначаючи гостинність Андрія Потоцького, писав: „Ми два дні спокійно відпочивали, чудово прийняті воєводою як у замку, так і в господі. За це і мій пан, абат де Польм'є, зі свого боку показав себе дуже щедрим, роздаючи новорічні подарунки всім, навіть найнижчим служкам“²⁷. Для нас важливим є повідомлення, на яке дослідники чомусь не звертали уваги: воєвода приймав гостей як „у замку“, так і „в господі“. Що мав на увазі У. фон Вердум під значенням слова „господа“, і чому Андрій Потоцький запрошував гостей „в господу“. Можливо, ці слова треба розуміти так: „у замку“ містилися суто житлові приміщення магнатів, а в „господі“ — велике й багате панське господарство, яким пишався Андрій Потоцький. („Словник української мови“ подає два значення слова „господа“: 1. Домашнє житло, домівка 2. Господарство)²⁸. Господа А. Потоцького складалася з кількох окремих дерев'яних будівель, тобто це був житлово-господарський комплекс. Дерев'яний „замок“ Потоцьких являв собою власне дерев'яний палац із господою.

3. З огляду на те, що за короткий час ОО. Єзуїти спромоглися організувати великий освітній, як на той час, заклад, в якому на 1718 р. навчалася 200 студентів, частина приміщень палацу могла бути пристосована для потреб студентів. В цілому період життя та діяльності станиславівських ОО. Єзуїтів у старому дерев'яному замку тривав, вірогідно, з 1690-х — 1700 рр. по 1729 р. Весь цей час, близько 40 років, монахи, користуючись панським замком, підтримували та продовжували історію будівлі первісного міського дерев'яного палацу.

4. В 1720 р. стараннями ченців за фінансовою підтримкою Йосифа Потоцького було вирішено спорудити величний кам'яний костел, приміщення школи. Час був дуже сприятливий для нового будівництва: Й. Потоцький серйозно зміцнював свою фортецю, не шкодуючи ні сил, ні коштів. А. Шарловський зазначав, що для

нового костелу він визначив місце — там, „де стояв колись дерев'яний замок його батька“ Андрія Потоцького²⁹. Очевидно, це місце було визначене не 1720 р., а значно раніше, як думається, у 1690-х — 1700 р., коли ОО. Єзуїтам був відданий на користування дерев'яний палац. Як і у згадуваних випадках з будівництвом кам'яних споруд замість дерев'яних (католицька катедра, вірменський костел тощо), вірогідно, що до спорудження мурованого костелу ОО. Єзуїти відправляли свої богослуження у дерев'яному костелі — каплиці, тобто до 1729 р., коли було завершено будівництво кам'яної споруди. Таким чином, дерев'яний палац міг стояти до 1729 р., міг бути, звичайно, розібраний і раніше. Чи стояв він саме на місці нового мурованого костелу, чи на безпосередньо прилеглий до нього території — говорити сьогодні важко, потрібні археологічні обстеження.

Будівництво кам'яного єзуїтського костелу тривало недовго: розпочате у 1720 р., воно уже 1729 р. було завершено. В. Полек наводить важливу деталь: після спорудження костелу передбачалося спорудити і шкільне приміщення³⁰. Це повідомлення зали-

Рис. 19. Залишки кам'яних фундаментів будівлі XVIII ст. на сучасному майдані Шептицького.

шалоясь якомсь поза увагою сучасних дослідників. В більшості вони зосереджувалися на пізнішій споруді, датованій 1744 р. — будинку колегії Єзуїтів, сучасному морфологічному корпусі Медичної академії.

А. Шарловський свого часу відзначав: „Навчати молодь і виконувати обов'язки духовні постановили Отці без жодної претензії будь то до дібр колегіати, будь то до маєтків давнішої академії“³¹. Дослідник вважав, що в 1722 році Отці Єзуїти вже були в Станиславові і вже тоді утримували школу³². І далі А. Шарловський писав: поки було вимуроване окреме приміщення, школи тимчасово містилися в дерев'яному будинку, збудованому на ґрунті колегіатському³³. Тут важливо зрозуміти, на якому саме ґрунті: колегіати — тобто фарного костелу Пресвятої Діви Марії, чи ґрунті колегіуму — тобто ґрунті, призначеному для будівництва споруд колегіуму, навчального закладу ОО. Єзуїтів, їх власності. А. Шарловський зауважував: коли закінчено будівництво колегіуму, докладно визначити важко. „В кожному разі, — продовжував він, — вже в перших днях травня 1744 року навчання відбувалося в новому приміщенні, в якому по нинішній день міститься гімназія“³⁴. Таке своє твердження А. Шарловський ґрунтував на Актах Станиславівської Капітули. 7 травня 1744 р. Капітула Станиславівська звернулася до Йосифа Потоцького з проханням наступного змісту: „Оскільки Отці Єзуїти вже мають школи вимуровані, тому просить Капітула, щоби школи дерев'яні з ґрунту колегіатського (ім це було дозволено, поки мурованих шкіл мати не будуть) зруйновані були, на місці яких могла би стати резиденція для каноніка“³⁵. Виходить, що дерев'яні приміщення школи ОО. Єзуїтів тимчасово стояли на землях, що належали костелу Пресвятої Діви Марії, колегіаті. Де стояла мурована резиденція католицького каноніка після 1744 року?

Отже, проблема в тому, чи будинок сучасного морфологічного корпусу Медакадемії, колишнього колегіуму ОО. Єзуїтів, а згодом гімназії — це той самий будинок, про який згадувалося в Актах Станиславівської Капітули у 1744 році?

Археологічні обстеження дали можливість дещо по-іншому подивитись на проблему спорудження комплексу єзуїтських будівель. Без сумніву, від самого початку планувалося саме зведення такого

*Рис. 20. Майдан Шептицького.
В траншеї виявлено підвали
знесеного будинку.*

комплексу, а не окремо костела — ОО. Єзуїти мали на той час велику освітньо-виховну практику, навчаючи до 200 студентів, що потребувало відповідних приміщень. Археологічні обстеження 2000 року, які велися в зоні спорудження міських комунікацій на майдані Шептицького, з північної сторони від колишнього єзуїтського костелу (нинішньої греко-католицької катедри), виявили тут потужні кам'яні фундаменти. Фундаменти обстежено із-за технічних перешкод, на жаль, частково — лише в зоні комунікаційних траншей. Фундаменти кам'яної будівлі виявлено на відстані 42,0 м від північної стіни собору. Вони являли собою кладку із великих кам'яних тесаних блоків, роз-

міром 0,5x0,65 м, висота до 0,4 м. Від сучасної поверхні виявлено і обстежено 1,5 м кам'яного фундаменту. Фундаменти були орієнтовані довшою віссю відповідно до споруди собору, по лінії схід-захід, мали у плані вигляд прямокутника, виявлені розміри якого становили 18,0x4,5 м (решта фундаменту була „схована“ під сучасним асфальтовим покриттям площі). Частково були виявлені східна (4,5 м), південна (18,0 м) та західна сторони фундаментів. В обстежуваній частині західна стіна знаходилась на відстані 10,0 м від морфологічного корпусу медакадемії.

Характер кам'яної кладки фундаменту ідентичний іншим відомим станиславівським спорудам XVII-XVIII ст.: Галицької брами, католицького катедрального костелу, обстеженим фундаментам прикостельної дзвіниці 20-х рр. XVIII ст. Отже, знайдено фундаменти кам'яної споруди, що стояла на північ від єзуїтського костелу!

Рис. 21. Зеновій Соколовський. Костел Єзуїтів. 1729 р.
(Сучасний собор Св. Воскресіння УГКЦ). Перо. Туш.

Ці фундаменти міняють наше уявлення про забудову площі у першій половині XVIII ст. і підтверджують інформацію старих карт Станиславова. Науковцям найбільш відомою є карта міста від 1792 р., яка вважається однією із перших професійно виконаних карт, що відображали забудову, зокрема, середмістя. В Івано-Франківському краєзнавчому музеї зберігається копія карти Станиславівської фортеці середини XVIII ст., зроблена з фотокопії, що була у розпорядженні авторів виготовлення макету Станиславівської фортеці — колективу госпрозрахункового Центру науково-технічних послуг „Новатор“ при Рівненському обласному правлінні Науково-технічного товариства будіндустрії. Місцезнаходження оригіналу невідоме. На цій карті, датованій 1743 роком, зображена забудова площі на північ від костелу єзуїтів, в напрямку південь-північ, до латинської катедри (нині тут працює Художній музей). На карті зафіксовано чотири споруди: відповідно дві видовженої прямокутної форми, орієнтовані довшою віссю по лінії розташування костела (схід-

захід), одна споруда Ге-подібної форми та одна будівля Пе-подібної форми. Відстані між костелом, першою прямокутною будівлею та другою на карті позначені однакові.

Згідно із планом площі 1743 р. та даними археологічних обстежень виявлені фундаменти належали одній із прямокутних будівель. На відстані 25,0 м від морфологічного корпусу Медакадемії та 17,0 м від собору в траншеї було виявлено залишки цегляного склепіння, забутованого цеглою. Можливо, це залишки підвальних приміщень одного з будинків, які стояли з північного боку костелу, можливо, вони належали безпосередньо костелу.

Всі чотири згадані будівлі позначені на карті фортеці першої половини XVIII ст. (1743 р.). На карті 1792 р. ця забудова показана суцільною позначкою підпрямокутної форми. Цікава одна надзвичайно суттєва деталь. На карті 1743 р. споруда колегії (сучасного морфологічного корпусу Медакадемії) не зафіксована. Виходить, тоді вона ще не була збудована. Цей будинок, довжиною 61,0 м, показаний на карті 1792 р. Таким чином, він міг бути збудований між 1744 та 1792 рр. Тим часом в літературі з історії Станиславова відзначається, що будівництво колегії єзуїтів було у 1744 р. закінчене (йдеться саме про сучасний морфологічний корпус Медакадемії), а Меморіальна дошка на будинку датує його 1742 роком. 1742 р. як рік спорудження колегії ОО. Єзуїтів поданий і в офіційному „Віснику“ пам'яток архітектури області³⁶. Якщо кам'яний корпус колегії — нинішній корпус Медакадемії — тоді вже стояв або знаходився на стадії завершення будівництва, то чому ж його не нанесено на карту міста 1743 р.? Можливо, що він був збудований дещо пізніше?

Як відомо, будівництво єзуїтського костелу розпочалося 1720 р., завершилося 1729 р. — тоді у ньому відбулося перше богослуження. Технічні помилки при будівництві костелу призвели до того, що з'явилися тріщини, які загрожували як самій споруді, так і парафіянам. У зв'язку з цим в лютому 1752 р. костел був розібраний. Причиною незадовільного технічного стану костелу були, як вважають дослідники, його надто неглибокі фундаменти, що не могли витримати ваги самої споруди³⁷. Отже, костел був розібраний до основи. Нове будівництво почалося в квітні 1753 р. і було завершене 1763 р. Таким чином, нинішня споруда катедр-

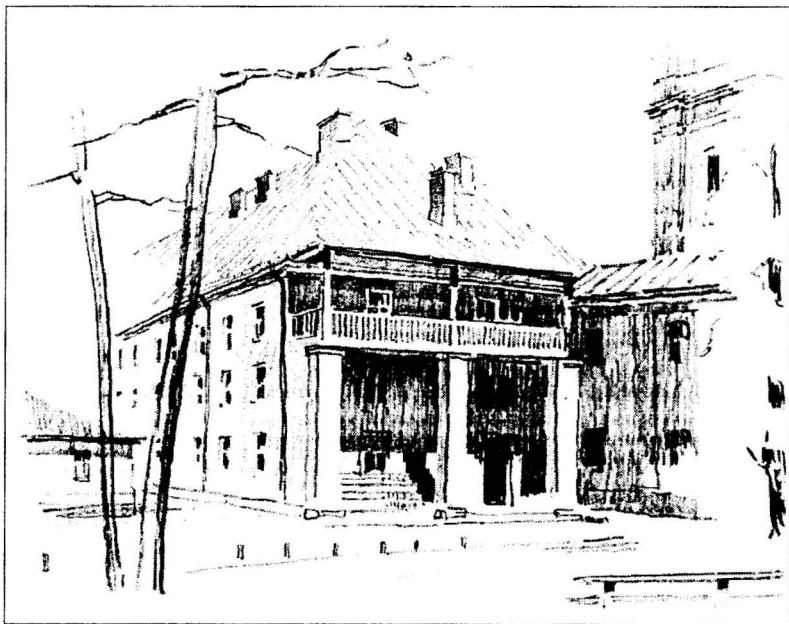

Рис. 22. Зеновій Соколовський. Колишня колегія Єзуїтів (Сучасний корпус Медакадемії). Перо. Туш.

рального собору греко-католицької церкви — колишній єзуїтський костел, може датуватися 1763 роком.

Спробуємо прослідкувати еволюцію забудови єзуїтського комплексу у світлі історичних джерел та археологічних даних.

1. Згадаємо, що плануючи будівництво кам'яного костелу 1720-1729 рр., ОО. Єзуїти думали по завершенні його спорудити шкільне приміщення. Таке приміщення, ймовірно, дійсно було збудоване разом із приміщенням монастиря. Кам'яний будинок монастиря та школи стояв на північ від костелу. Потужні кам'яні фундаменти, виявлені під час археологічних обстежень майдану (описані вище), походять, очевидно, саме від первісної споруди єзуїтського монастиря та школи. Ці припущення можна обґрунтувати, по-перше, тим, що кам'яне будівництво у той час було надзвичайно дорогим, по-друге, тим, що поруч костела, згідно з планами ОО. Єзуїтів, мав бути споруджений монастир та навчальний заклад. Побудувати дороговартісну кам'яну споруду поруч костелу могли тоді лише

ОО. Єзуїти. Це передбачала, зокрема, і регламентованість середньовічної забудови, насамперед, її комплексно-функціональних ансамблів. Монастир ОО. Єзуїтів та школа будувалися, можливо, відразу ж по завершенні будівництва кам'яного костелу. Думається, якщо костел було зведено всього за 9 років, то будівництво монастиря тривало значно менше. Будівництво могло вестися і одночасно з костелом — у 1720-1729 рр., і трохи пізніше, скажімо, від 1729 р. Неможливо припустити, щоби потужні кам'яні фундаменти відносилися до часу існування дерев'яного панського палацу — поруч дерев'яного замку, на його території, не могла стояти кам'яна споруда жодного призначення. В місті тоді не було інших кам'яних будівель крім брам та ратуші.

2. В 1753-1763 рр. споруджувався новий костел на місці розібраного. Очевидно, по завершенню будівництва, після 1763 р., до північно-західного рогу костелу був прибудований новий триповерховий будинок єзуїтського монастиря і школи, а не 1742р. (1744), як прийнято вважати. Це логічно, оскільки монастир міг бути добудований до великих розмірів костелу, а не навпаки — костел до монастиря (морфологічний корпус Медакадемії). Про таку етапність будівництва комплексу „костел-монастир“ (в сучасному вигляді) свідчить і його планувальна конструкція, що дуже добре показана уже на карті міста 1792 року. Можна припускати і те, що нове приміщення монастиря та школи (сучасний корпус Медакадемії) зводилося одночасно із новим костелом у 1753 - 1763 рр. Рік 1742 (1744) як дата спорудження цього корпусу могла бути роком завершення будівництва старого кам'яного приміщення, фундаменти якого виявлені під час обстежень. Аналогічно як на сучасному катедральному соборі УГКЦ зазначено 1729 р. як рік його спорудження, хоча фактично це час зведення першого кам'яного костелу. Будівництво 1753-1763 рр. очолював інженер-фортифікатор Станислав Потоцький, відомий як автор укріплень в Кам'янці-Подільському, Ченстохові. Роботи велися під наглядом інженерів Дальке та Каршницького.

3. На карті Станиславівської фортеці від 1792 р. чітко нанесено силует нового монастиря, прибудованого до північно-західного кута костелу. Позначено тут і забудову, зафіксовану на карті 1743 р. — чотири будівлі, одна з них, виявлена, кам'яна, інші,

очевидно, дерев'яні, оскільки залишків других кам'яних фундаментів у цій частині майдану не простежено. На кінець XVIII ст. ці чотири будівлі, певно, ще стояли на площі і входили до єзуїтського комплексу „костел-монастир-школа“.

Про їх функціональне призначення у той час говорити важко з браку інформації як історичної, так і археологічної. Вони, очевидно, функціонували протягом 1720-х -1790-х рр., можливо, дещо змінивши своє первісне призначення після спорудження монастиря у 60-х рр. На планах міста кінця XIX ст. ці будівлі вже не позначалися. Можемо припустити, що новозбудований корпус монастиря із 1760-х років був головним, а старі приміщення (1720-і-1742 рр.) виконували роль допоміжних корпусів.

Протягом часу, коли велося будівництво костелу та нового приміщення монастиря та школи ОО. Єзуїтів, навчання студентів не припинялося. До 1758 р. тут вчився Ф. Карпінський, майбутній польський поет; 1759 р. професором риторики у Станиславо-ві був Григорій Аракелевич. За даними В. Полека, у 1744 р. навчалось 400 учнів³⁸. Заняття, очевидно, відбувалися у старому кам'яному приміщенні монастиря.

Таким чином, у 60-х рр. XVIII ст. завершилося формування цілої площі — сучасного майдану Шептицького, розпочате у 60-х рр. XVII ст. Вона набула форми прямокутника, видовженого по осі північ-південь. Столітній період забудови та реконструкцій поділяється на два головних етапи: етап дерев'яної забудови площі та етап кам'яної забудови. Вони переплітаються в об'ємно-часовому просторі, доповнюють один одного і нерозривно пов'язані один з одним. В 1760-х рр., північна, західна та південна сторони площі були забудовані фундаментальними кам'яними спорудами: на півночі стояли католицький катедральний костел Пресвятої Діви Марії та прикостельна дзвіниця, на півдні та заході містився комплекс споруд ОО. Єзуїтів, що складався із костелу, монастиря та школи — головного корпусу та „допоміжних“ корпусів.

У такому вигляді єзуїтський комплекс, сформований остаточно у 60-х рр. XVIII ст., зберігався до початку XIX ст. На той час, очевидно, споруди, що стояли на північ від костелу, були вже в незадовільному стані і не відповідали сучасним вимогам щодо вигляду площі та їх подальшої експлуатації. 1802 р. місто купив

австрійський уряд. Імператорським патентом 1804 р. було наказано знести фортифікаційні споруди — позасипати рови, знести муровані стіни тощо. Можливо, в той час були знесені будинки „езуїтського комплексу“ (у 1792 р. вони ще стояли — позначені на карті міста). Після такої реконструкції територія площі, звільнена від зазначених будинків, змінила свій вигляд, збільшилася її об'ємно-просторовий ефект.

Східна сторона площі являла собою ряд дерев'яних споруд житлово-господарського призначення. Найбільш повну інформацію про них подано на карті міста 1743 р. На відміну від пізніших карт, зокрема, 1792 р., де ця сторона забудови показана суцільно, схематично, у вигляді прямокутника, на карті 1743 р. будинки позначено як окремі об'єкти, що стоять торцевими стінами по одній лінії. Відповідно до планування забудови середмістя будинки довшою стороною були розташовані, як і езуїтський костел, по осі схід-захід. Таке розташування давало можливість формувати одночасно дві площі: площу від сторони езуїтського костелу, катедрального католицького костелу та приратушеву площу. З одного боку будинки відповідно творили східну частину „езуїтської“, „костельної“

Рис. 23. Роботи на Майдані Шептицького.

площі, з іншого — західну частину приратушевої площі. Зауважимо, що на всіх картах розмір довшої сторони костелу ОО. Єзуїтів (лінія схід-захід) майже співпадає з розміром довшої сторони згаданих чотирьох будинків (лінія схід-захід).

Всі будинки, що стояли в цьому ряду, були дерев'яними. Вперше після знесення, очевидно, в XIX ст., їх виявили археологи під час досліджень на сучасному майдані Шептицького у 2000 р. Розглянемо забудову східної частини майдану, оскільки саме тут вона була прослідкована. Насамперед, відзначимо, що на картах міста 1743, 1792 рр. ряд будинків із східної сторони „езуїтської“ площі починався неподалік центрального входу до костелу, як на сучасній вул. Галицькій, №9-15 та далі.

Через цілий майдан Шептицького в напрямку південь-північ будівельниками було закладено ряд траншей для проведення комунікаційних ліній. В цих траншеях, що пролягали на відстані 10,0 м від сучасних будинків на майдані (№3-25), і проводилися археологічні обстеження. Забігаючи наперед, скажемо, що сучасні кам'яні будинки (кінець XIX-XX ст.) стоять лише частково на місці старих дерев'яних будівель. Значна частина їх „схована“ під асфальтовим покриттям майдану.

Залишки дерев'яної забудови прослідковані в обидвох стінках траншеї. В західній її стінці було зроблено зачистку, внаслідок чого розкрито добре збережені рештки будівель. Всі вони виявлені на одному рівні — 1,0-1,2 м від сучасної поверхні. Крайній будинок виявлено на відстані 10 м від північно-східного рогу костелу, навпроти сучасного будинку на майдані Шептицького, № 3 (12,0 м від будинку №3). Розріз західної стінки траншеї показав, що тут міг бути край житла (житло №1), його західна стіна — в південному куті виявленого житла знаходився завал печі, викладеної кахлями. Кахлі, вкриті зеленою поливою, т. зв. „мурвлені“, з внутрішнього боку були дуже закопчені. Тут знайдено велику кількість фрагментів керамічних виробів. Починаючи від житла №1 (так умовно позначимо початок дерев'яної забудови), в напрямку на північ йшов суцільний ряд дерев'яних будівель: їх залишки виявлено у вигляді колод від стінок, що також залягали в цьому напрямку. На відстані 11 м від південного краю житла №1 знаходилася вертикально розташована колода висотою 0,6 м.

Цікавий об'єкт №2 — житло з підвалом виявлено на глибині 1,2 м від сучасної поверхні навпроти сучасного будинку №19 (нумерація будинків на майдані Шептицького). Були знайдені залишки вертикально поставлених колод та дерев'яного настилу. Над рівнем настилу в культурному шарі містилися уламки кухонної кераміки, кахлів, кістки тварин тощо. Неподалік на глибині 1,2 м від денної поверхні було виявлене заповнення, що являло собою насичену вологою чорну землю із різким неприємним запахом. В цьому шарі знайдено велику кількість дрібних рослинних кісточок (схожі на кісточки вишні) та вузький вінчик скляної посудини (бутлі?). Заповнення прослідковане на глибину 1,3 м від рівня виявлення. На відстані 2,2 м від цього заповнення знаходилося інше заповнення такого ж характеру. Обидва цих заповнення обмежувалися вертикально поставленими дерев'яними колодами. Днища їх не прослідковані — глибина траншеї не сягала материка. Можливо, це були своєрідні каналізаційні або сміттєві збірники, помийні ями.

Всього від початку ряду дерев'яних будинків, від умовного житла №1, простежено 37,0 м дерев'яних конструкцій разом із завалами. В розрізі західної стінки траншеї цей ряд являв собою суцільну лінію, перервану на невеликі проміжки лише в кількох місцях. Такий, майже суцільний, горизонт утворився за рахунок великих розвалів будинків, які й заповнили відстані між ними.

Навпроти будинку №25 на майдані Шептицького в траншеї на глибині 1,2 м від сучасної поверхні була виявлена споруда значних розмірів №3 — разом із завалами довжина її по лінії південь-північ становила 10,0 м. По всій цій лінії лежали дерев'яні колоди. Знайдена в південній частині будівлі вертикально розташована колода, до якої пасувалися горизонтальні колоди, очевидно, була одним із кутів споруди — південно-західним (?).

По всій довжині траншеї, де виявлено дерев'яну забудову, культурний шар був дуже насичений різночасовими керамічними виробами — від характерних зразків кераміки XVII-XVIII ст. до сучасної. Крім того знайдено багато фрагментів скляних виробів, тваринних кісток. Комплекс речового матеріалу вказує на житлово-господарське призначення виявленої дерев'яної забудови.

Археологічні обстеження на всій території майдану Шептицького, як і всього станіславівського середмістя, були обмежені

комунікаційними траншеями. Це дало можливість вивчення стратиграфії потужного культурного шару, що безперервно утворювався протягом понад 300-літнього періоду. Археологи не мали можливості проводити горизонтальне обстеження терену, що дало б можливість стверджувати планувальну характеристику міської забудови. У зв'язку з обмеженою глибиною комунікаційних трас, які не всюди відкрили материкову основу, важко робити конкретні висновки щодо глибини культурного шару на різних ділянках обстеження. До того ж в багатьох випадках культурний шар неодноразово порушувався будівельно-комунікаційними, реконструктивними роботами. Все це надзвичайно ускладнює визначення хронології дерев'яної забудови площі.

Історичні документи, обґрунтовані археологічними обстеженнями, дають можливість говорити про те, що східна сторона площі формувалася тривалий час, залишаючись при цьому незмінною, з огляду виключно дерев'яної її забудови, аж до XIX ст. Початок закладення цієї, дерев'яної, забудови сягає початків існування міста, коли на цій ділянці стояв дерев'яний палац Андрія Потоцького. Саме тоді тут могли бути збудовані перші дерев'яні житлово-господарські споруди. Можна припустити, що якісь із виявлених дерев'яних будівель походили від старих будинків с. Заболоття. Але знайдена на площі Шептицького велика кількість полив'яних пічних кахлів промовляє про те, що тут проживали заможні верстви міського населення, а отже, дерев'яні будинки були міськими спорудами.

На початок 40-х рр. XVIII ст., коли була складена одна із перших відомих карт міста, квартал уже був сформований. Розібрані будинки були, очевидно, в середині-кінці XIX ст., коли в місті йшла повна заміна старої дерев'яної забудови на кам'яну.

Археологічні обстеження підтвердили існування дерев'яної забудови на північ від єзуїтського костелу. На відстані 11,0 м від будинку №25 на майдані Шептицького, 50,0 м від південної стіни римо-католицького костелу Пресвятої Діви Марії була прокладена траншея, орієнтована по лінії схід-захід. Довжина її складала 17,0 м, ширина 1,0 м, глибина 2,2 м. Важливо відзначити, що траншея в цьому місці закладалася вперше, про що свідчить й непорушений потужний культурний шар, прослідкований по всій

глибині — 2,2 м. В цьому непорушеному шарі і були виявлені рештки дерев'яного будинку, а саме південно-східний його кут та південна стіна. Стіна складалася із дубових колод шириною 0,3 м та висотою 0,25 м. Нижня колода лежала на передматериковій основі, на глибині 2,2 м від сучасної поверхні, верхня виявлена на глибині 0,85 м від поверхні. Отже, культурний шар XVII - початку XIX ст. прослідковано на висоту 1,35 м. Будинок орієнтований стінами по сторонах світу. Довжина дослідженої стіни по лінії схід-захід становила 4,0 м. На захід від цієї стіни в стінці траншеї на глибині 0,5 м від сучасної поверхні виявлено цегляну кладку шириною близько 2,0 м. Західніше цегляної кладки на глибині 2,2 м від сучасної поверхні містився інший ряд дубових колод, простежений по лінії траншеї на довжину 4,0 м. Таким чином, цегляна кладка, яка перерізала траншею відразу під сучасним шаром шутру (0,5 м) під асфальтове покриття площі, аж до її дна (2,2 м), розділяла виявлені тут ряди дубових колод, розташованих по одній лінії. Можливо, вони походили від однієї великої дерев'яної будівлі, довжина виявленої та дослідженої стіни якої виносила б щонайменше 17,0 м — на таку довжину була закладена траншея, і на такій відстані містилися зовнішні краї виявлених дубових колод. Обидва ряди колод, розділених кладкою, залягали на глибині 2,2 м від сучасної поверхні.

На плані міста 1743 р., де детально зображена забудова міста, в т. ч. сучасного майдану Шептицького, на північ від єзуїтського костелу позначено, як згадувалося, чотири будівлі. Виходячи із картографічного матеріалу, очевидно, під час археологічних досліджень виявлено крайній, останній, будинок, якщо брати за початок відліку першу споруду від північної стіни Єзуїтського костелу. Під час досліджень на цій ділянці майдану було виявлене південне крило цього будинку, який в плані мав Пе-подібну форму. Судячи із планувального характеру будівлі, можемо говорити, що частково було досліджене і північне крило будівлі. Згадаємо описаний вище виявлений інтенсивно заповнений культурний шар в траншеї по лінії південь-північ навпроти будинків на майдані Шептицького №25-27, прослідкований на проміжку 10 м (споруда №3). Система траншей під сучасні комунікації та виявлені в них культурні шари в узгодженні із картою Станиславова 1743 р. дозволяють думати,

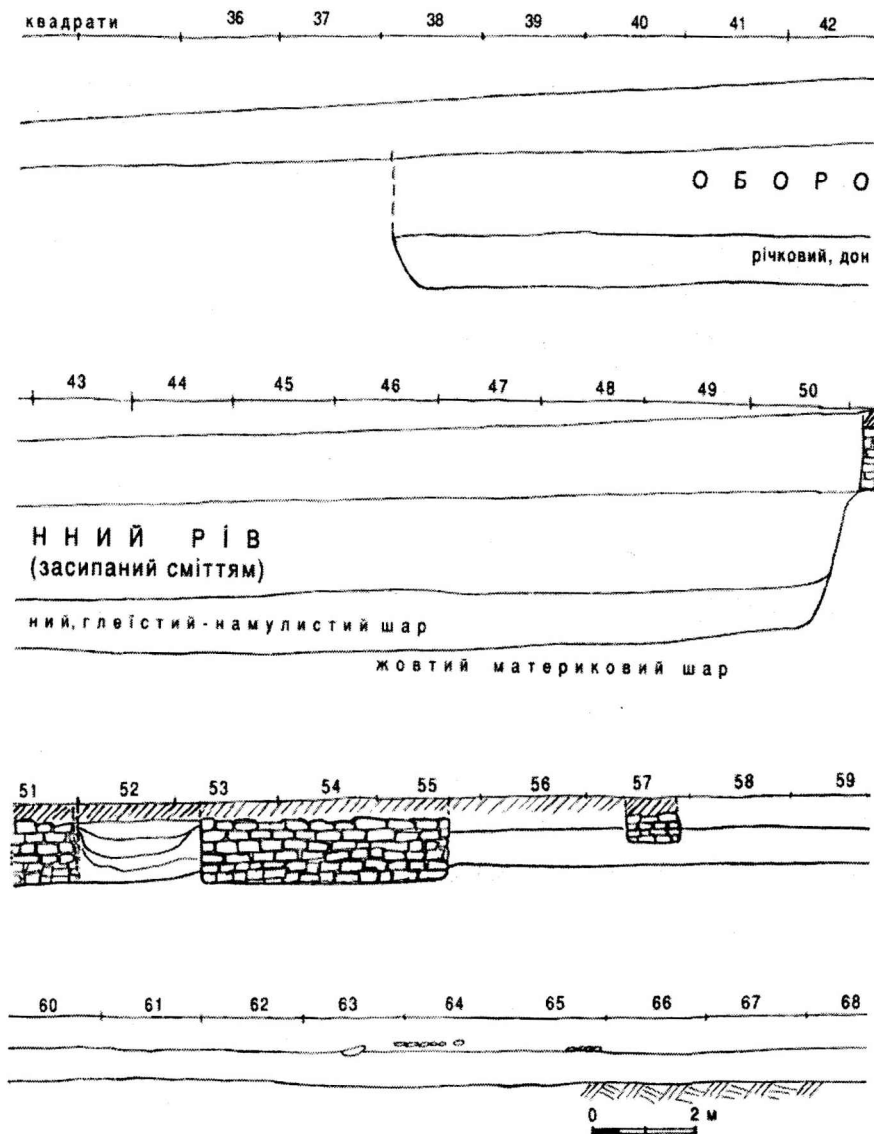

Рис. 24. Івано-Франківськ. 1999. Вулиця Галицька. Схематичний план-розріз досліджуваних траншей.

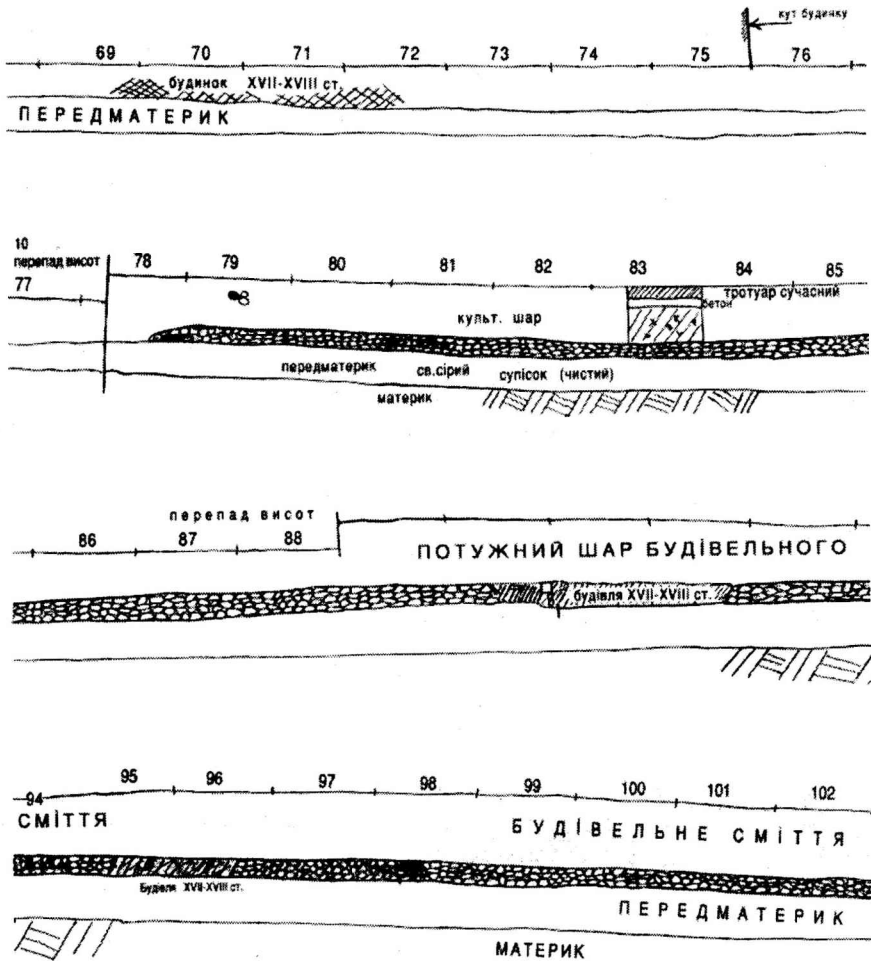

Рис. 24. Івано-Франківськ. 1999. Вулиця Галицька.
Схематичний план-розріз досліджуваних траншеї (продовження).

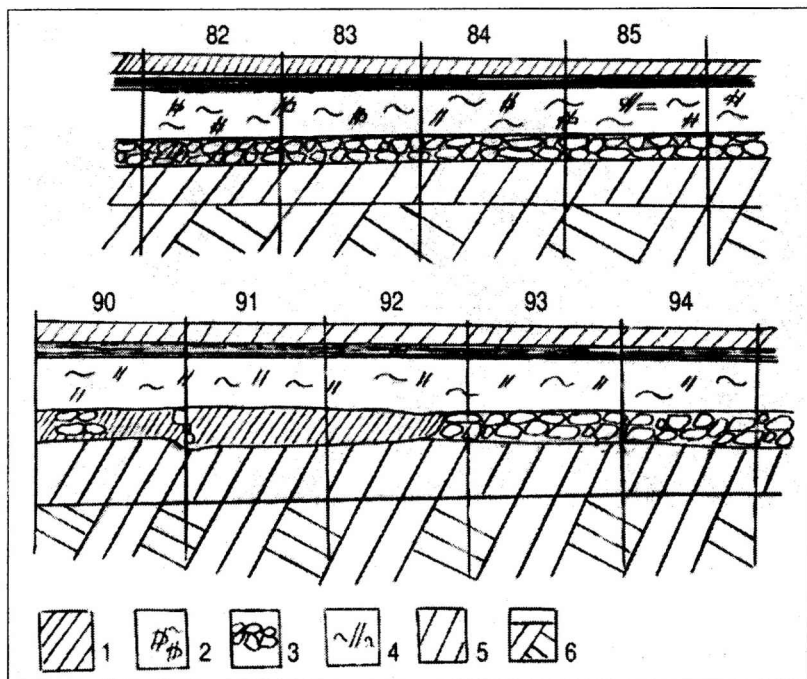

Рис. 25. Івано-Франківськ. 1999. Вулиця Галицька. Стратиграфія.

1 - чорнозем; 2 - будівельне сміття; 3 - кам'яне мощення;
4 - будівельне сміття; 5 - передматерик; 6 - материк.

що знайдені рештки дерев'яних конструкцій належать одній будівлі, яка у плані мала вигляд літери П.

Будинок мав житлово-господарське призначення. Про це свідчить досить інтенсивно заповнений культурний шар. Тут виявлено велику кількість керамічного матеріалу — фрагменти кухонно-столового посуду, полив'яних кахлів, скляного посуду, тваринні кістки тощо. При південно-східній стінці нижче рівня підлоги виявлено потужний культурний шар, в якому стояли вертикально розташовані дерев'яні колики (діаметр 0,05 м). Очевидно, тут було підвальне приміщення, внаслідок руйнування якого утворився виявлений культурний шар.

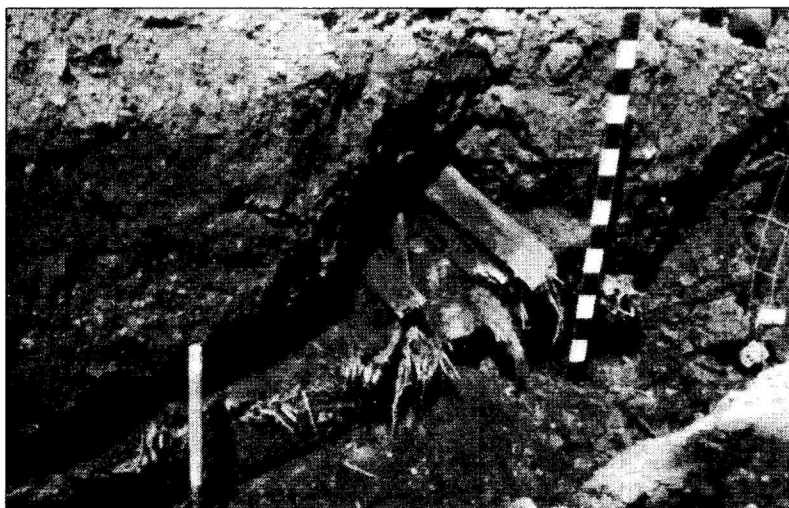
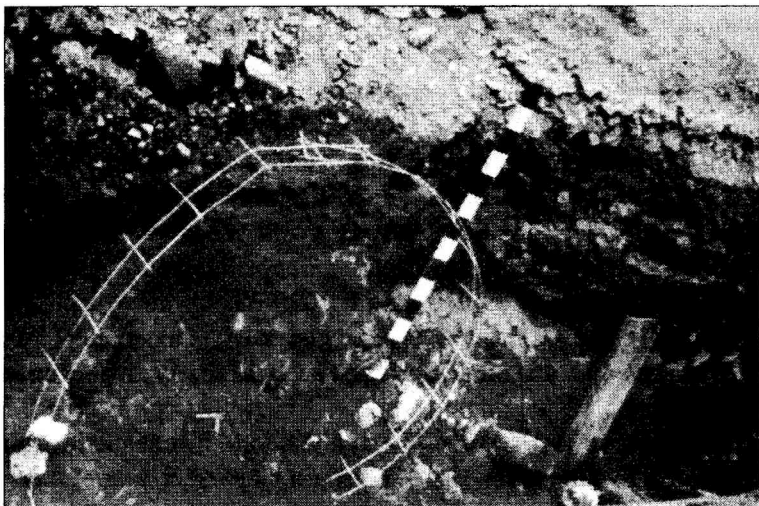

Рис. 26. Вулиця Галицька. Залишки дерев'яної будівлі XVII-XVIII ст.

Таким чином, проведені на сучасному майдані Шептицького археологічні обстеження дають можливість зробити ряд висновків щодо етапів його забудови в XVII-XVIII ст.

1. В другій половині XVII ст. сформувався ансамбль дерев'яної забудови. В цій, західній, частині міста були збудовані дерев'яний палац Потоцьких разом з надвірними господарськими будівлями, дерев'яний католицький костел Пресвятої Діви Марії, ряд житлово господарських споруд. Сучасне просторове планування майдану було сформоване уже в 70-х рр. XVII ст. Згадаємо свідчення У. фон Вердума, який у 1672 р. писав: „Ратуша стоїть посеред великого чотирикутного ринку“³⁹. Отже, з цих слів розуміємо, що східна сторона майдану Шептицького як ряд поставлених по одній лінії будинків остаточно була сформована в 60-70-х рр. XVII ст. Розташовані довшою віссю по лінії схід-захід будинки своїми торцевими частинами одночасно являли собою фасади двох площ — ринкової та костельної.

2. На початку XVIII ст., у 1703 р., на майдані завершилося будівництво першої кам'яної споруди — католицького костелу Пресвятої Діви Марії. В 1720-х рр. поруч цього костелу була збудована кам'яна дзвіниця, що відображено на карті 1743 р. У

*Рис. 27. Вулиця Галицька. Дерев'яна будівля XVII-XVIII ст.
Західна сторона траншеї.*

1729 р. було закінчене спорудження кам'яного костелу ОО. Єзуїтів. Тоді ж, в 20-х рр. XVIII ст., на північ від єзуїтського костелу, очевидно, було збудовано кілька будинків, позначених на карті міста 1743 року (позначено всього чотири будинки). Саме ці споруди були виявлені та частково обстежені археологами під час будівельно-реставраційних робіт 1999-2000 рр. Як показали дослідження, три будинки були збудовані з дерева, один - з каменя. Так виглядав сучасний майдан Шептицького до 1743 р. В 1752-1763 рр. костел ОО. Єзуїтів був перебудований. Кам'яний будинок колегії, сучасного морфологічного корпусу Медакадемії, ймовірно, був споруджений пізніше або одночасно із зведенням „другого“ єзуїтського костелу — у 1752-1763 рр.

Протягом XIX ст. дерев'яні будинки поступово зносилися, і на їх місці зводилися нові кам'яні.

Під час археологічних досліджень виявлено залишки кількох дерев'яних будівель по вул. Галицькій, з боку ратушевої площі. Так, в траншеї під міські комунікації, прокладеній в напрямку південь-північ, вздовж вулиці Галицької, на відстані 4,5 м від будинку №14 на глибині 1,5 м від сучасної поверхні виявлено

залишки кута дерев'яної будівлі. В східній стінці траншеї було простежено північно-західний кут будівлі із частково збереженою західною стінкою, простеженою на 6,0 м. Решта будинку „захована“ під сучасним тротуаром — на схід від проїжджої частини вул. Галицької. Пізніше тут був побудований кам'яний будинок під №14, а на місці старого дерев'яного будинку настелений тротуар.

Інша дерев'яна споруда виявлена в цій же траншеї також на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона знаходилася навпроти будинків по вул. Галицькій №29-33. Стіни будівлі (простежено 6,0 м) були складені із круглих колод, виявлених в обох стінках траншеї — східній та західній. В західній стінці траншеї зафіксовано дерев'яну підлогу.

Наступна дерев'яна будівля по вул. Галицькій виявлена навпроти сучасного будинку під №25. В східній стінці траншеї знаходилися на віддалі 1,2 м одна від одної дві дерев'яні колоди. Між колодами по дну траншеї простежено дерев'яний настил — підлогу. Споруда виявлена на глибині 1,3 м від сучасної поверхні.

Рештки дерев'яної будівлі були виявлені в 2001 р. в траншеї під водоканалізаційні комунікації по вул. Станиславській (навпроти будинку під №11, траншея орієнтована по лінії схід-захід). На глибині 1,9 м від рівня сучасної поверхні було прослідковано частину південної стіни та дерев'яної підлоги. В заповненні споруди знайдено фрагмент керамічної кахлі, вкритої зеленою поливою, та вінчик горщика сірого кольору, орнаментованого геометричним штамповим орнаментом.

Залишки безінвентарної згорілої дерев'яної будівлі обстежено на гребені валу на схід від сучасної цегляної огорожі шпиталю (палацу Потоцьких) по вул. 2000-ліття Різдва Христового (на глибині 0,6 м від сучасної поверхні). Це були фрагменти східної стіни споруди зрубної конструкції, прослідкованої на довжину 1,9 м.

Речовий матеріал — фрагменти керамічних, скляних, дерев'яних, залізних виробів — датує виявлені та обстежені дерев'яні будівлі на майдані Шептицького та ратушевій площі другою половиною XVII-XVIII ст.

Ряд дерев'яних споруд було виявлено при обстеженні будівельного котловану навпроти (на захід) сучасної Української Автокефальної Православної церкви, колишньої Вірменської церкви.

Дерев'яні будівлі виявлено в стінках котловану, орієнтованого за сторонами світу. Глибина котловану — 3,6 м.

Будівля №1 виявлена на глибині 1,5 м від сучасної поверхні в південній стінці котловану. Вона стояла на відстані близько 25 м. на захід від фронтальної лінії церкви, від ратуші — на відстані 50 м. Добре збережені східна та західна стіни будівлі дали можливість прослідкувати окремі конструктивні особливості споруди, зокрема, її нижньої частини — основи. Детально було обстежено східну стіну, оскільки вона збереглася краще. Споруда зрубної конструкції, складена з дубового півкругляка, внутрішній бік колод гладкотесаний. Будівля збереглася на висоту 5 вінець (діаметр вінець — 0,5-0,3 м, вся збережена висота — 1,45 м). Спосіб кріплення колод між собою не встановлено через пошкодження стіни. Після розчистки стінки котловану під будинком було виявлено його фундамент: на материковій основі простежено шар піску на висоту 0,1 м; на пісок було настелено шар гладкого річкового каміння (на висоту 0,15 м), вкритий, в свою чергу, піском (0,05 м); зверху на піску знаходився глиняно-пісчаний прошарок (0,1 м), на якому лежала дошка — підлога обстежуваної споруди (висота збереженої дошки 0,04-0,06 м). Підлога була настелена в напрямку схід-захід. Посередині південна стіна будівлі ділилася вертикальними колодами на 2 частини — на 2 окремих приміщення. Культурний шар прослідковано на висоту 1,9 м. Тут виявлено велику кількість фрагментів керамічного посуду, тваринних кісток, виробів зі скла.

Будівля №2 зрубної конструкції виявлена в північній стінці котловану на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Були обстежені добре збережені залишки однієї із стін, орієнтованої довшою стороною по лінії схід-захід. Багатий матеріал дала краще збережена східна частина стіни. По лінії схід-захід тут простежено ряд припасованих одна до одної дубових колод діаметром 0,25-0,3 м кожна. Ширина стіни становила в загальному 8,2 м. На відстані 1,7 м від східної зовнішньої стіни будівлі виявлено залишки дерев'яної стіни, що продовжувалася в напрямку на північ. Таку ж стіну виявлено на відстані 1,7 м від зовнішньої західної стіни. Таким чином, вся зрубна споруда складалася із трьох окремих приміщень: „східної“ кімнати (ширина по осі схід-захід — 1,7 м),

*Рис. 28. Будівельний майданчик біля УАПЦ.
Південна стінка котловану.
Дерев'яна будівля — фрагмент стіни
та кам'яного фундаменту.*

яної стіни виявлено залишки розваленної печі, її задньої стінки. Піч займала всю кімнату — розвал прослідковано на ширину 1,7 м, тобто задньою стінкою вона була орієнтована по лінії схід-захід.

Задню стінку печі прослідковано на висоту 0,6 м — завершував її сферичний купол. Основою череня, що лежав на материку, було каміння та дуже випалена цегла; внутрішня частина купола викладена цеглою і вимащена глиною. В завалі печі знайдено велику кількість обпаленої цегли, кераміки, вуглинок, тваринних кісток. По обидвох кутах її на черені лежали цілі, збережені горщики (відповідно по одному в кожному куті); в одному з них знаходився горщик менших розмірів.

Будівля №2 продовжувалася в напрямку на північ. Вона виявлена навпроти будинку, де працює кафе „Надія“ (вулиця Мельничука, 3). Середньовічна споруда стояла на відстані близько 54 м від ратуші, від Української Автокефальної Православної церкви (Вірменської церкви) — на відстані 29 м. Збережені рештки давньої будівлі законсервовані зараз потужним культурним шаром, вкритим сучасним твердим покриттям.

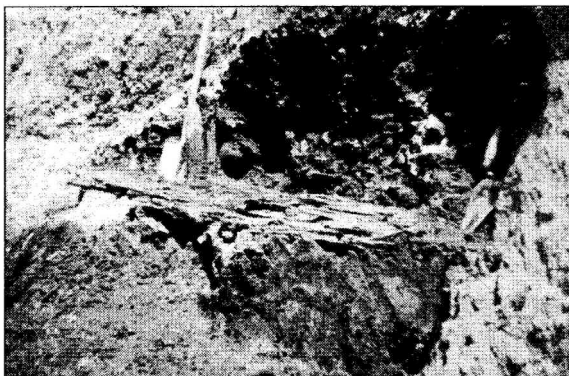
Будівля №3 виявлена у східній стінці котловану, на відстані 1,5 м від його північної стінки, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Виявлено добре збережені частини північної та південної стін будівлі, яка продовжувалася в напрямку на схід — до Вірмен-

„західної“ кімнати (ширина 1,7 м) та центральної кімнати (ширина 4,8 м).

Фундаменту будівлі в досліджуваній частині не виявлено, дубові колоди лежали безпосередньо на материковій основі.

В південно-східному куті споруди, а саме у згаданій вище „східній“ кімнаті, зовсім близько до дерев'

ського собору — будівля орієнтувалася за сторонами світу, довшою лінією за напрямком схід-захід. Це була споруда зрубної конструкції. Стіни склалися із дубових колод діаметром 0,3 м. Ширина споруди, обмеженої виявленими стінами, становила 1,5 м. Під будівлею простежено фунда-

*Рис. 29. Будівельний майданчик біля УАПЦ.
Північна стінка котловану.
Фрагмент дерев'яної споруди.*

дамент: на материк лежав шар піску товщиною 0,1 м; на пісок було настелено річкове гладке каміння, покрите зверху шаром жовтої глини з піском. На цьому фундаменті знаходилася дошка (від підлоги?). Культурний шар (1,3 м) дуже насичений фрагментами керамічного, скляного посуду, тваринними кістками, шлаком, вуглинками, уламками цегли. Від Вірменського собору обстежена частина споруди знаходилася на відстані близько 20 м.

Будівля №4 виявлена у східній стінці котловану на відстані 1,5 м від будівлі №3 на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Висота культурного шару — 1,3 м від рівня виявлення, в заповненні — фрагменти будівельного сміття, керамічного, скляного посуду, вуглинки. Стіни споруди не збереглися. По лінії південь-північ культурний шар простежено на ширину 2,0 м.

В східній стінці котловану на відстані приблизно 14 м на захід від лінії церкви виявлено дерев'яну споруду №5. Було розкрито повністю збережену західну стінку споруди та фрагменти північної та південної стінок. Будівля зрубної конструкції. Ширина західної стінки в загальному — 0,7 м (в т. ч. дві колоди від північної та південної стінок діаметром 1,20 м від рівня виявлення). Заповнення складала насичена вологою мішана земля із специфічним різким неприємним запахом, знайдено кілька фрагментів кераміки. Вертикальний розріз споруди (саме в такому вигляді вона була відкрита), її незначні розміри, характер культурного

шару свідчать, що будівля використовувалася лише у господарських цілях — це міг бути якийсь „відстійник“, „збірник“ для господарських, каналізаційних залишків.

В південній стінці котловану на глибині 0,7 м від сучасної поверхні виявлено ще одну дерев'яну споруду — будівлю №6. По лінії схід-захід обстежено 2,8 м споруди. В культурному шарі знайдено фрагменти кераміки, тваринні кістки.

Всі дерев'яні споруди, обстежені в будівельному котловані, одночасові — вони споруджені приблизно в один проміжок часу. Стратиграфічні схеми стінок котловану дають можливість стверджувати одношаровість відкритих пам'яток, один будівельний горизонт від рівня материка. Слідів пожежі не виявлено. Всі споруди, крім споруди №5, мають житлово-господарський характер. Будівля №5, „відстійник“, використовувалася лише у господарських цілях. Набір речового матеріалу датує відкриті об'єкти XVII-XVIII століттям.

Відкриті споруди в комплексі творили окремий житловий квартал, забудований дерев'яними будівлями. Цей житловий квартал позначений на картах міста від 1743 та 1792 років. Квартал на них представлений у вигляді прямокутника. На карті 1792 року окремо виділені тогочасні кам'яниці, більша частина забудови залишалася дерев'яною. Саме дерев'яні будівлі і були виявлені під час археологічних обстежень стінок згаданого котловану. Були досліджені споруди, що стояли ближче до Вірменської церкви. Можливо, відкрита частина дерев'яної забудови належала вірменській громаді. Споруди, очевидно, були знесені у зв'язку з будівництвом у цій частині міста нових мурованих будинків.

Дослідники старого Станиславова відзначали, що деякі вулиці міста у XVIII ст. були бруковані. Брукованою була вулиця, заселена вірменами — вона знаходилася у східній частині фортеці. Ця вулиця так і називалася — „Брукована“. Згодом назву „Брукована“ замінили на „Вірменська“. Вперше назва вул. Вірменської згадується в документах у 1782 р. — в цій частині міста було зосереджене вірменське населення міста⁴⁰. Нова назва була більш інформативною, відповідала топографічним реаліям і містила в собі важливий елемент історичної дійсності — відображала заселеність міста громадами різних національностей. Одночасно слід

зауважити, що і в назві вулиці „Брукована“ містилася важлива інформація. Очевидно, ця вулиця, утримувана станиславівськими вірменами, була однією із перших забрукованих вулиць міста XVII-XVIII ст., а, можливо, і першою, оскільки дістала таку прикметну промовисту назву. Вірменська громада була багатого: одержавши привілей на окреме самоврядування, вона утримувала окремий вірменський магістрат, заможні родини будували свої кам'яниці навколо величнього вірменського костелу, розвивалися вірменське ремесло та торгівля. Багатолюдне міське середовище вимагало від населення дотримання певних санітарно-гігієнічних вимог. Вірмени одними із перших спромоглися на упорядкування „своєї“ території, забрукувавши „свою“ вулицю, що, очевидно, коштувало чимало.

Середньовічний Станиславів вирізнявся серед інших західноукраїнських міст Речі Посполитої, а пізніше Австрійської імперії, своєю красою та ще, певно, чистотою, зручністю для мешканців. Першу рису відзначали іноземні дипломати. Про вигідність станиславівських вулиць, доріг, майданів з огляду зручності та комфортності пересування ними, свідчать археологічні дослідження. Практично у всіх обстежуваних траншеях, закладених в центральній частині міста під час ремонтно-реставраційних робіт протягом 1999-2000 рр., а саме в їх стінках, були виявлені залишки старого кам'яного мощення — бруківки. Бруківка, за комплексом стратиграфічних, речових та писемних матеріалів, датується в більшості серединою-кінцем XVIII ст.

Станиславівська бруківка являла собою ряд річкового каміння-ріняка, припасованого один до одного. Каміння настилялося на задалегідь підготовлену основу: при потребі поверхню нівелювали підсипанням піску, будівельного сміття, чорної мішаної землі, сірої глини. Використовували каміння приблизно однієї величини — 0,15-0,2 м.

Отже, археологічні обстеження дають можливість уявно реконструювати вигляд доріг, майданів станиславівської фортеці XVIII ст. Дослідження показали, що була забрукована площа перед ратушею. Кам'яне мощення виявлене у всіх траншеях, що закладалися в кількох метрах навколо споруди (від 3,0 м до 10,0 м): в траншеї по лінії південь-північ (із східної сторони ратуші, з боку фасаду в південній частині); по лінії схід-захід (навпроти

входу до ратуші траншея в західній частині підходила до проїжджої частини вул Галицької). Кам'яне мощення тут виявлено в стінках траншеї на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Бруківка простежена у стінках траншей по всій досліджуваній частині вул. Галицької, по її проїжджій частині та тротуару (траншеї навпроти будинків під №13-35). Стара брукована дорога залягала на глибині 1,3-1,5 м від рівня сучасної поверхні. Виявлені в цих траншеях залишки дерев'яних будівель показали, що в XVII- середині XVIII ст. головна вулиця Галицька була дещо вужчою, ніж сучасна. Так, описаний вище старий дерев'яний будинок (навпроти існуючого нині під №14) в XVII ст. стояв на місці теперішнього тротуару: його західна стіна виявлена на відстані 4,5 м від стінки будинку №14, східна частина знаходилася під нинішнім тротуаром. Це ж стосується і старих дерев'яних споруд, виявлених навпроти сучасних будинків під №25,31-33 — вони стояли на сучасній проїжджій частині вулиці. В місцях локалізації дерев'яних будівель кам'яне мощення по вул. Галицькій переривалося на 6,0 м, відповідно до розмірів стін будинків.

У зв'язку з виявленням по вул. Галицькій ряду дерев'яних споруд виникає проблема, пов'язана з датуванням існуючих нині старих кам'яних будинків. Йдеться, зокрема, про згаданий будинок під №14. В науковій літературі значиться, що будинок цей — пам'ятка архітектури другої половини XVII ст., в ньому містилася лікарня (при колегіаті), притулок „для розміщення старців“⁴¹. У світлі археологічних обстежень території з'явилося кілька зауважень щодо датування будинку №14. По-перше, у другій половині XVII ст. на місці кам'яного стояв дерев'яний, що ствердують археологічні обстеження — він виявлений на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. По-друге, кам'яний костел Пресвятої Діви Марії (колегіата) був завершений на початку XVIII ст. — його спорудження тривало від 1672 до 1703 року. Згадаємо, що католицька колегіата залишалася дерев'яною, до 1703 р. богослуження відбувалися в дерев'яному костелі. Чи міг бути споруджений у другій половині XVII ст. при дерев'яній колегіаті кам'яний притулок для старців? Чи вистачало коштів у можновладців (і часу) на зведення кам'яного будинку для бідних, в той час як більшість культурно-адміністративних споруд залишалися дерев'яними. Такі

*Рис. 30. Вулиця Тринітарська. Тут була стара криниця.
На матеріку — рештки дерев'яного цямриння.*

міркування разом із стратиграфічними спостереженнями дають можливість думати, що будинок по вул. Галицькій, 14 був споруджений не раніше першої половини XVIII ст., можливо, і на початку XVIII ст.

У XVIII ст. бруківкою був вистелений сучасний майдан Шептицького. На глибині 0,6 м від сучасної поверхні її виявлено в північній та східній стінці котловану під спорудження нової дзвіниці на майдані — на віддалі 9,0 м від костелу Пресвятої Діви Марії (прослідковано 10,0 м стінки котловану по лінії схід-захід та 14,0 м по лінії південь-північ). Бруківку виявлено на майдані в стінках ряду траншей по лінії південь-північ, прокладених на відстані 11-12,0 м від будинків №3-25. Її прослідковано на лінії протяжністю понад 70,0 м. Стратиграфічні розрізи траншей, аналіз різночасових культурних пластів дають можливість говорити, що майдан був забрукований, в основному, в останній чверті XVIII ст. Зокрема, частина майдану, прилегла до костелу Пресвятої Діви Марії: існуючий тут цвинтар був знесений на

початку 80-х рр. XVIII ст., після чого цвинтарну площу було вкрито бруківкою (наказ цісаря про знесення міських цвинтарів).

Отже, значна частина середмістя Станиславова у XVIII ст. була забрукована, а саме: вул. Брукована (вірменський квартал), головна вулиця Галицька, ратушева площа (Ринок), прикостельна площа — сучасний майдан Шептицького. Очевидно, були забруковні й інші райони міста.

Інформація про забудову Станиславова, стан його вулиць у 80-х рр. XVIII ст. міститься у праці „Географія Галиції і Лодомерії“ (1786 р). Тоді в місті були „гарні будинки і високі кам'яниці, широкі і бруковані вулиці, багаті крамниці купців і

стайні вірмен, наповнені кіньми на продаж, та багато порядних фабрик“⁴². Красою та чистотою Станиславова був вражений цісар Йосиф II, що приїздив сюди у 1783 р. Станиславів у цьому плані вигідно вирізнявся з-поміж інших міст Галичини, зокрема, від Львова другої половини XVIII ст. У своїй праці „Історичні проходи по Львові“, виданій у 1932 р., Іван Крип'якевич наводив кур'йозний випадок, який трапився із Йосифом II під час його візиту до Львова. Випадок цей демонструє одночасно стан львівських вулиць: „Ринок (у Львові - М.В.) в давні часи не визначався порядком, було на ньому сміття і болото, як у малім містечку. Коли цісар Йосиф II перший раз переїздив через Львів, його карета, запряжена в шість коней, застрягла в болоті на Ринку і з трудом її

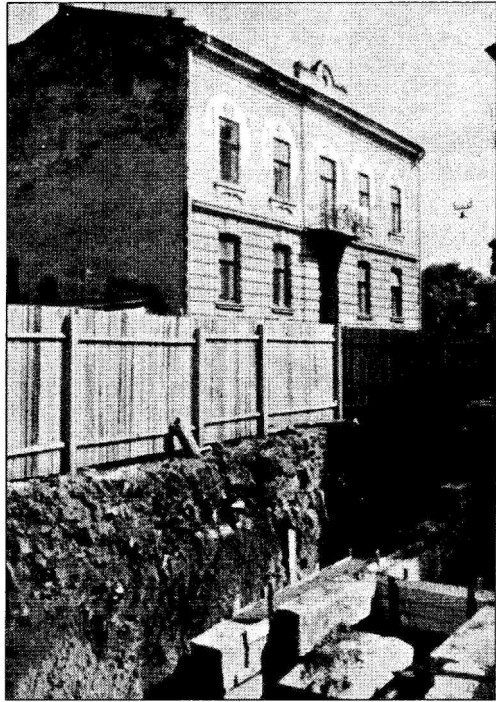

Рис. 31. Вулиця Тринітарська. Західна стінка будівельного котловану, де виявлено криницю.

звідтам добули“⁴³. Львівський Ринок „був міською торговицею, на ньому стояв також дім міської управи — ратуша“⁴⁴. Це був центр всього життя міщан. Аналогічно виглядав Ринок в Станиславові.

На картах Станиславівської фортеці XVIII ст. позначено 8 криниць, звідки мешканці міста брали питну воду. Чотири з них було зосереджено на ринковій площі — вони містилися по її кутах. Одна з криниць, що стояла в південно-східному куті Ринку, була відкрита під час археологічного обстеження площі. Криниця квадратної форми, стіни бетонні. Очевидно, в XVII-XVIII ст. стіни були дерев'яні, а згодом їх замінили на бетонні. Рівень води виявлено на глибині 8,0 м. Крім ратушевої площі криниці знаходилися між вірменським костелом та монастирем ОО. Тринітарів, на північно-західному бастіоні — неподалік костелу Пресвятої Діви Марії, на схід від Галицької брами та на території палацу Потоцьких, в його східній стороні.

Восени 2001 року з'явилася можливість побачити середньовічну криницю у її первісному вигляді. Це була одна із криниць, розташованих в межах фортеці і позначених на карті міста XVIII ст., а саме криниця, розташована східніше Галицької брами, недалеко від центральної дороги, що вела від брами до ратуші (сучасна вулиця Галицька). Криницю виявлено в будівельному котловані під час спорудження фундаментів під будівництво нового будинку по сучасній вулиці Тринітарській, 5. На відстані 0,7 м від північної стінки котловану на глибині до 2,5 м від сучасної поверхні простежено квадратну зрубну конструкцію, утворену добре збереженими дерев'яними, тесаними із внутрішнього боку, колодами. Дерев'яний квадрат із стороною (стілкою) 1,6 м виявився не чим іншим, як цямринням старої криниці. Верхня частина його була дещо пошкоджена фундаментами старого будинку, спорудженого на цьому місці ще в XIX ст. і знесеного на початку XXI ст. Будівельний котлован XIX ст. не був настільки глибокий, як сучасний (4,5 м), що і врятувало криницю від повного знищення. Будинок тоді „накрив“ її, законсервувавши аж до наших днів.

Цікаво, що коли криницю „відкрили“, то в ній була вода, яку, щоб продовжувати будівельні роботи, довелося спочатку вичерпати. Заповнення криниці складала чорна земля, перемішана із перетрухлим деревом. В заповненні траплялися фрагменти неполива-

ного орнаментованого керамічного посуду цегляного кольору. Було прослідковано 6,5 м заповнення досліджуваного квадрата, але кінця його так і не простежено. Майстри-будівельники намагалися виявити дно криниці за допомогою штиря, прослідкувавши ще 2 м криниці, але заповнення так і не закінчилося, отже, всього простежено 8,5 м криниці. За сучасною будівельною технологією відкритий на місці старої криниці отвір (старе заповнення було вибране) забетонували, засипавши в шахту 16 м³ бетону.

Неподалік від південно-східного рогу виявлено ще 3 подібних чотирикутних конструкцій, але значно менших розмірів (сторона квадрата до 1,0 м, глибина до 1,8 м). Відсутність доказових факторів дозволяє думати, що ці конструкції не могли бути криницями. Можливо, дані отвори-шахти, були невдалими спробами спорудження тут криниці, поки не було знайдено найбільш вдалий варіант, тобто згадана вище криниця.

Таким чином, відкрита при будівельних роботах криниця унаочнює характер конструкції середньовічних станиславівських криниць.

Після переходу Галичини під владу Австрійської монархії становище Станиславова змінилося. Збудована в середині XVII ст. як форпост боротьби з турецькими нападниками та зростаючим народно-визвольним рухом українського населення Речі Посполитої, в 70-х рр. XVIII ст. Станиславівська фортеця поступово втратила своє первісне призначення. Загальноєвропейська військова теорія та практика пішла значно вперед. Старі фортечні укріплення, які не відповідали планам австрійського уряду, почали занепадати.

На той час Станиславів був у приватній власності графині Катерини Коссаковської, родом з Потоцьких.

Рис. 32. Вулиця Галицька, дорога. Західна сторона траншеї. Фрагмент підвалу знесеного кам'яного будинку.

Рис. 33. Фрагмент підвальних приміщень, відкритих під час реставраційних робіт з північного боку ратуші. 2000-2001.

Абсолютистська Австрійська монархія прагнула ліквідації приватної власності на фортецю, її арсенал, що відповідало природі сильної, централізованої австрійської влади. Характеризуючи політику Габсбургів, І.Крип'якевич відзначав: режим освіченого абсолютизму Йосифа II, який ставив собі за мету піднести господарське життя, намагався також і Галичину піднести до більшого розвитку⁴⁵. Окрім соціальних реформ та реформ в сільському господарстві, Йосиф II великого значення надавав розвитку міста: була проведена реорганізація міського самоврядування, створювалися сприятливі умови для розвитку торгівлі, освіти, благодійницької діяльності, багато було зроблено для впорядкування міст, піднесення у них санітарно-гігієнічної дисципліни. Зокрема, вимагалося перенесення цвинтарів за межі середмість, брукування вулиць тощо. Все це у повній мірі ми спостерігаємо у Станиславові.

Політику Йосифа II (1741- 1790) щодо впорядкування міст продовжив Франц I (1768 - 1835) — австрійський цісар у 1792-1835 рр. Саме за імператора Франца I відбулася зміна власника Станиславова: 1792 р. Катерина Коссаковська продала місто своєму братові Проту Потоцькому, після банкрутства якого воно у

Рис. 34. Зеновій Соколовський. Панорама центральної частини Івано-Франківська. Перо. Туш.

1802 р. перейшло на власність австрійського уряду — спочатку до релігійного фонду, а у 1848 р. — до державної австрійської казни⁴⁶. За імператорським патентом 1804 р. розпочався процес знищення оборонних споруд Станиславівської фортеці, старих дерев'яних будинків житлово-господарського призначення, натомість зводилися кам'яні будинки. До 1820 р. рови були засипані, більша частина міських фортифікацій була знесена, решта поступово розбиралася в наступних роках.

Археологічний нагляд здійснювався під час проведення ремонтно-реставраційних робіт на пл. Ринок.

В межах кам'яних фундаментів будівель XIX-XX ст. були виявлені та обстежені підвальні приміщення.

В південній частині пл. Ринок проводилася музеєфікація (трасування) фундаментів будівель XIX — поч. XX ст., які являли собою північну сторону вул. Передньої Жидівської. В межах цих будівель під час реставраційних робіт було знято верхній шар землі на глибину 0,45-0,60 м. В зв'язку з такою малою глибиною

повне обстеження фундаментів було неможливе. Під час трасування колеса машин провалювалися, відкриваючи глибокі провали. В результаті цього було виявлено і обстежено наступне:

Навпроти будинків по вулиці пл. Ринок, № 6-12 на віддалі 25-30 м було обстежено 5 склепінь арочного типу — підвалів кам'яних будинків XIX ст. Склепіння виявлені на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Висота склепінь 1,1 м, ширина — від 1,1 до 2,5 м. Склепіння були викладені із цегли, стіни деяких із них поштукатурені. Три склепіння знаходилися по лінії схід-захід, два — північ-південь. Речових матеріалів тут не виявлено.

На віддалі 7 метрів від будинку на пл. Ринок, 2 (будинок аптеки „Гедеон Ріхтер“) в траншеї було виявлено і обстежено фундаменти, що являли собою кладку із білих кам'яних блоків. Кладка простежувалася на глибині 0,4 м від сучасної поверхні і сягала висоти 1,9-2,0 м. Основа фундаменту лежала на материк. Відкрита ширина кладки — 2,5 м. Фундаменти простежено в обидвох стінках траншеї. Оскільки траншею далі не продовжували, простежувати всю ширину кладки не було можливості. Зверху кам'яні блоки були вкриті шаром будівельного сміття.

В західній стороні траншеї по вул. Галицькій, навпроти будинків №11-13 (квадрат 170), на глибині 0,4 м від сучасної поверхні були відкриті великі підвальні приміщення із арочними склепіннями. На дні траншеї під несучими стінами склепінь на материк, впоперек траншеї, лежали дубові колоди-підвалини. Стіни склепінь (кам'яна кладка) були покладені на колоди.

Підвальні приміщення в плані мали коридорну систему. Стіни склепінь ділили підвали на кілька коридорів. Зокрема, було досліджено два коридори — умовно (за напрямком) їх можна назвати „західний“ та „східний“. Підвали частково, в межах траншеї, обстежувались як по лінії південь-північ, так і по лінії схід-захід.

„Західний“ коридор по лінії південь-північ в обстежуваній частині мав загальну довжину 13 м. Із цього коридору в напрямку на захід містилися три арочних склепіння на відстані 1,4 м один від одного. Ширина кожного склепіння становила 3,0 м, висота — 3,0 м. Один із проходів (середній) був щільно забутований цеглою, два інших — заповнені цегляними завалами. Обстеження показали, що ці два склепіння мають продовження в західному

напрямку, в сторону сучасного греко-католицького кафедрального собору. Можливо, вони є частиною якихось складніших підземних комунікацій. Стіни між склепіннями були збудовані із білих кам'яних блоків висотою 0,4 м кожний.

До „західного“ коридору прилягав „східний“. З цього боку він обмежувався стіною із двох склепінь кожен. Склепіння мало в основі 5,3 м, висоту — 3,0 м, відстань між ними становила 3,0 м. „Західні“ та „східні“ склепіння з'єднувала стіна шириною в основі 3,2 м. Ширина „східного“ коридору в обстежуваній частині складала 4,58 м. По лінії північ-південь цей коридор був перекритий сферичним, арочним склепінням, знищеним під час ремонтно-будівельних робіт. В кількох місцях простежено невеликі фрагменти зруйнованого склепіння.

В „східному“ коридорі, по східній стінці траншеї, яка обмежувала другу сторону коридору, навпроти арочних склепінь виявлено дерев'яну колоду, розташовану перпендикулярно до траншеї. Колода являє собою частину дверей — одвірок із дерев'яною завісою. На жаль, детальне обстеження східної стінки траншеї було неможливе через завал траншеї. Тут могли міститися двері, що з'єднували підвальні приміщення. Всього досліджено 19 м коридорів.

В західній стінці траншеї з північного боку склепіння обмежувалися фундаментом будинку. Тут простежено кам'яну кладку в три ряди із білих тесаних блоків. Висота одного блоку 0,4 м.

Отже, часткове археологічне обстеження приміщень дає можливість попереднього узгодження планувальної системи підземних комунікацій старого міста.

У першій половині XIX ст. відбувся процес асиміляції старого середньовічного Станиславова із його передмістями — уфортифікованого середмістя з прилеглим приміським середовищем. Почався новий етап забудови міста, характерний формуванням нової мережі вулиць, заміною старих дерев'яних будівель кам'яними, спорудженням нових тощо. Територія міста поступово збільшувалася — протягом XIX ст. вона зросла майже у 5 разів.

Історичний центр Станиславова — місто XVII-XVIII ст. — був і залишається серцем великого живого міського організму, що знаходиться у постійному поступальному русі.

М. Вуянко

Цвинтарі середньовічного Станиславова

Середньовічне місто-фортеця являло собою в первісному плануванні органічно замкнутий комплекс. Всі найважливіші атрибути міста — об'єкти адміністративно-духовно-господарської діяльності — зводилися практично одночасно, розвиваючись та удосконалюючись у міру функціональних потреб. Так, одночасно велося широкомасштабне міське будівництво, яке враховувало специфіку різних сфер людської життєдіяльності.

Разом із зведенням міських фортифікацій будувалися культові споруди. Християнська традиція передбачала наявність біля церков, монастирів, костелів цвинтарів, які відповідно і називалися: прицерковні, монастирські, прикостельні цвинтарі.

Цвинтарі, знаходилися всередині станиславівської укріпленої фортеці і були невід'ємною частиною міського середовища. Таке розташування вимагало дотримання та корегування відповідних планувальних, естетичних, санітарно-гігієнічних вимог, оскільки територія цвинтарів мусіла постійно розширюватися при збереженні сталої просторової фортечної структури. Згодом, із розвитком міста, міська топографія мінялася. На місці одних об'єктів виникали інші, необхідніші та важливіші на часі. Таким чином формувалася своєрідність історико-архітектурної забудови середньовічного міста.

Уже 1672 р., тобто через десятиліття після надання Станиславова статусу міста, німецький дипломат, мандрівник Ульрих фон Вердум у своєму подорожньому „Щоденнику“ згадував: „В місті є папський костел, щоправда, дерев'яний, служба в якому буде правитися аж доти, доки не буде цілком закінчений гарний кам'яний костел, на будові якого вже виконано чималі роботи“¹. Для сучасних дослідників записи У. фон Вердума мають важливе значення. Відомо, що будівництво кам'яного римо-католицького

Рис. 35. Майдан Шептицького. Цвинтар XVII-XVIII ст. біля католицького костелу. Західна стінка будівельного костелу.

костелу Пресвятої Діви Марії тривало понад тридцять років — він був завершений 1703 р.

Цілком ясно і логічно, що весь цей час богослуження не припинялися. Служби, очевидно, ще близько сорока років відправлялися в старому дерев'яному костелі, про що свідчать і вищенаведені слова У. фон Вердума. Дерев'яний католицький костел стояв або на місці новозбудованого кам'яного костелу, або в найближчому сусідстві з ним. У цьому зв'язку відомий український археолог Я. Пастернак, шукаючи фундаменти княжого катедрального собору давнього Галича поблизу пізніше збудованої парохіяльної церкви, відзначав: „За це промовляв відвічною традицією зафіксований та практичними інтересами подиктований факт, що коли ставлять нову церкву по знищенні старої, то майже ніколи не шукають для неї зовсім нового місця, десь осторонь, а ставлять її на „здавна посвяченому місці“, говорячи утертими словами старих ерекційних документів. Так, отже, новий храм стає звичайно або просто на місці старого, якщо „посвячене місце“ скупо виміряне, або десь в його найближчому

сусідстві, якщо місце досить просторе². В записях німецького дипломата прямих вказівок на локалізацію дерев'яного костела немає, але археологічні дослідження повністю підтвердили припущення — традицію зведення нових християнських святинь на місці попередніх. Одним із незаперечних доказів цього є наявність прикостельного цвинтаря, виявленого і дослідженого під час будівельних робіт на майдані Шептицького у 1999 р. Старий дерев'яний костел міг стояти трохи західніше та південніше нового кам'яного.

Цікаво, що Ульрих фон Вердум не згадував про міські цвинтарі. Він докладно описав сучасні йому існуючі фортифікаційні та архітектурні споруди, подав плани власників міста щодо подальшої його розбудови. Та відомості його про локалізацію давніх культових споруд дають можливість для практичних висновків сучасних дослідників історії міста. Зокрема, йдеться про дерев'яний католицький костел та прикостельний цвинтар.

Про станиславівські цвинтарі коротко писав професор місцевої гімназії А. Шарловський у праці „Станиславів і повіт Станиславівський“, надрукованій 1887 р. Дослідник відзначав: „Тепер (1887 р.

Рис. 36. Фрагмент цвинтаря XVII-XVIII ст. на сучасному майдані Шептицького. Західна стінка будівельного котловану.

— М.В.) є один цвинтар і одне ізраїльське окописько, а давно хоронили померлих у костелах всіх трьох християнських обрядів. Крім того, були ще два цвинтарі, а саме: в самому місті колегіяльний цвинтар при латинській „фарі“ (катедрі) і цвинтар біля вірменського костелу... У 1782 р. закладено новий (цвинтар - М. В.) для всіх християнських віросповідань, який існує в тому місці на сьогоднішній день“ (зараз Меморіальний сквер по вул. Незалежності)³.

Отже, у 1887 р. ще пам'ятали про цвинтар при польському костелі, згодом ця традиція зовсім забулася. Оскільки і сама праця А. Шарловського стала великою рідкістю, про локалізацію прикостельного цвинтаря більше не згадувалося. Зауважимо, що цінне повідомлення А. Шарловського все ж базувалося не на архівних джерелах або конкретному дослідженні наявної меморіальної пам'ятки. З певністю стверджувати про існування католицького прикостельного цвинтаря стало можливим лише після археологічних досліджень прикостельної площі.

Археологічні дослідження середньовічного Станиславова, зокрема, сучасної сакральної, церковної (костельної), площі Шеп-

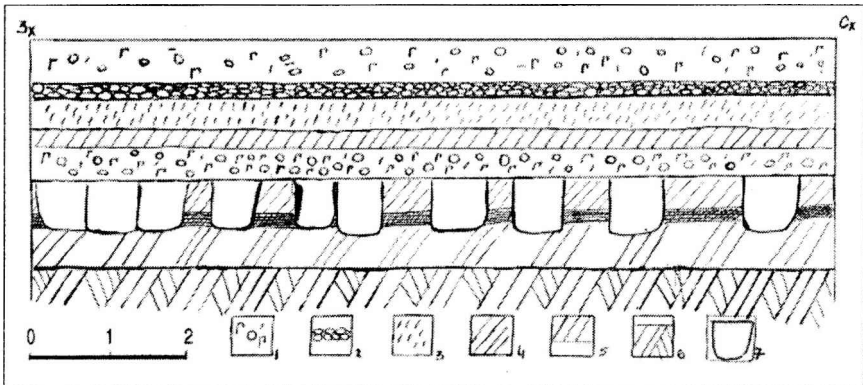

Рис. 37. Майдан Шептицького. Цвинтар XVII-XVIII ст.

Розріз по північній стінці розкопу.

1 - будівельне сміття; 2 - бруківка XVIII ст.; 3 - пісок; 4 - похований чорнозем; 5 - передматерик; 6 - материк; 7 - поховальна яма із залишками труни.

тицького є унікальними, оскільки такі дослідження в історії міста проводились вперше. Це стало можливим у зв'язку з будівництвом поблизу колишнього папського, римо-католицького, костелу (нині тут міститься Художній музей) дзвіниці. Нова дзвіниця зводиться точно на місці локалізації старої дзвіниці, побудованої в 20-х роках XVIII ст. і знесеної 1947 року. Зведення дзвіниці має на меті відтворити комплекс історико-архітектурної забудови старої площі. До середини XVIII ст. архітектурний ансамбль площі в основному був сформований, а саме її західна сторона: 1703 р. завершено будівництво кам'яного катедрального римо-католицького костелу Пресвятої Діви Марії; в 1720-х роках була побудована прикостельна дзвіниця; 1729 року зведено костел ОО. Єзуїтів. В другій половині XVIII ст. костел ОО. Єзуїтів було перебудовано, зведено корпус навчального закладу ОО. Єзуїтів — колегії.

Ці будівлі повністю змінили первісний вигляд площі. По потребі зносилися старі об'єкти. Так, були знесені дерев'яний римо-католицький костел та цвинтар біля нього, виявлений підчас археологічних обстежень.

Дерев'яний римо-католицький костел, який стояв на місці пізніше побудованого нового кам'яного, був орієнтований по лінії південь-північ, що впливає із орієнтації поховань біля нього. Виявлений цвинтар містився перед фронтальною частиною костелу, з його південної сторони. Відповідно до орієнтації костелу поховання здійснювалися також по лінії південь-північ, тобто головою були зорієнтовані до півдня, ногами — до півночі.

Перший ряд поховань виявлений на відстані 9,0 м від бічних, західних, дверей костелу. Саме на цій відстані знаходився північний край котловану під будівництво сучасної дзвіниці. В стінці котловану при зачистці зафіксовано рядну систему поховань. Довжина північної стінки котловану становила 10,0 м. Всі поховання виявлені на глибині 2,0 м від сучасної поверхні і лежали на материковій основі. Захоронення здійснювалися дуже щільно, що зумовлювалося, очевидно, обмеженістю цвинтарної площі і раціональним її використанням. В стінці простежено залишки дерев'яних трунв. Відстань між окремими похованнями становила 0,4 - 0,6 м. У північній стінці простежено поряд з одиночними захоро-

неннями і парні, що містилися впритул одне до одного. В одному випадку зафіксовано потрійне захоронення, що складалося із щільно прилягаючих трьох трунв. Це могли бути сімейні поховання. Всього на проміжку 10 м північної траншейної стінки прослідковано одинадцять поховань. Наступний ряд поховань виявлений в котловані на рівні 2,0 м від сучасної поверхні на відстані 3,6 м (на південь) від описаних. Це були непотривжені захоронення. При розчистці розкрито три кістяки, що знаходилися в дерев'яних трунвах, які щільно прилягали одна до одної. Трунви добре збереглися — у всіх трьох деревинах простежено спідні та бокові стінки та кришки (віка). Трунви містилися на 1,8 м цвинтарної території. Захоронення були орієнтовані по лінії південь-північ. Розкриті кістяки дають можливість прослідкувати поховальний обряд. Руки померлих лежали на рівні живота, покладені одна на одну — права рука накривала ліву. Ще одне поховання виявлене в західній стінці котловану, на відстані 0,7 м від краю його північної стінки.

Крайнє поховання цвинтаря простежено по східній стінці котловану. Тут на відстані 12,0 м від першого ряду поховань був виявлений людський череп. Як північний, так і південний краї цвинтаря є умовними, оскільки археологічні дослідження були обмежені розмірами будівельного котловану. Всього по лінії південь-північ простежено 14,0 м цвинтаря, по лінії схід-захід — 10,0 м, тобто прослідковано 140 кв. м цвинтарної площі.

Як відзначалося, захоронення здійснювалися за рядного системою. Досліджені поховання дають можливість часткової реконструкції цвинтаря. Так, між виявленими людськими останками в північній стінці котловану та трьома повністю дослідженими кістяками в котловані відстань становила 3,6 м (край голови). На цьому проміжку, як зазначалося, в західній стінці зафіксований людський череп (0,7 м від краю північної стінки траншеї). Таким чином, на проміжку 3,6 м було здійснено два ряди поховань. Можна припустити, що аналогічно розташовувалися й інші захоронення. На досліджуваній території, отже, могло бути близько 70 могил.

Найсуттєвішим є питання часу функціонування могильника. Всі поховання лежали на материку, на глибині 2,0 м від сучасної

поверхні. Стратиграфія північної стінки котловану показала, що над материковою основою лежав потужний культурний шар товщиною 2,0 м. Захоронення були перекриті шаром похованого чорнозему, над яким лежав жовтий прошарок. Зверху залягав шар будівельного сміття 0,5 м. Над ним залягав шар будівельного сміття (0,5 м) іншого характеру — щільно забитий цеглою, камінням тощо. Ці шари були перекриті суцільним шаром бруківки, що являла собою мощення із великого річкового каміння. Над кам'яним мощенням лежав шар будівельного сміття 0,5 м, який в свою чергу, був перекритий асфальтом. Надзвичайно важливо відзначити, що в північній стінці котловану двометровий культурний шар зберігся у непотривоженому стані. Це означає, що земляні роботи на цій ділянці площі не велися з часу заснування цвинтаря.

Приблизно в 15-20 метрах на південь від костелу стояла кам'яна дзвіниця, побудована в 1720-х рр. Дзвіниця була зведена на території старого цвинтаря: її фундаменти перерізали поховання і лежали значно нижче рівня захоронень (глибина котловану — 3,0 м від сучасної поверхні). Отже, вперше цвинтар був потривожений в 20-х роках XVIII ст. при будівництві дзвіниці.

Цвинтар не міг бути заснований разом із будівництвом кам'яного костелу 1703 року. Формування цвинтаря починається навколо або від центрального входу церковної будівлі в напрямках на периферію. За 20 років (1703-1720-і роки) територія цвинтаря без наявних спалахів епідемічних захворювань не могла б бути так щільно заповнена, як показала стратиграфія території, що безпосередньо прилягала до костелу. Очевидно, цвинтар був заснований раніше. Стратиграфія доводить, що його започатковано одночасно із спорудженням дерев'яного римокатолицького костелу, де, як писав У. фон Вердум в 1672 р. „буде правитися аж доти, доки не буде цілком закінчений гарний кам'яний костел“. Захоронення на цьому кладовищі, ймовірно, відбувалися, починаючи від 1662 р. (а може і раніше), тобто виявлений археологами цвинтар датується часом існування дерев'яного костелу. Те, що фундаменти дзвіниці перерізали цвинтар, показує, що кладовище було закладене значно раніше, ніж зводилася дзвіниця. Цвинтар не міг бути заснований і під

час будівництва кам'яного костелу. Отже, він був започаткований при дерев'яному костелі.

Перший шар (0,5 м) будівельного сміття, який безпосередньо перекривав захоронення, міг утворитися із завершенням спорудження кам'яного костелу. Таким чином, в 1703 р. територія, безпосередньо прилегла до фронтальної частини костелу, його парадного входу, могла бути звільнена від цвинтаря. Тут утворився майданчик. Це, однак, не означає, що кладовище припинило своє функціонування. Поховання могли здійснюватися на південь від нового костелу (як і на схід та захід). Пізніші будівельні роботи на цвинтарній території знищили цю частину кладовища.

В 20-х роках XVIII ст. здійснювався капітальний ремонт мурованого костелу. Тоді ж на південь від нього було розпочато будівництво кам'яної дзвіниці. Кам'яна дзвіниця прямокутної форми, видовжена в основі по лінії південь-північ, перерізала своїми фундаментами прикостельний цвинтар, який в цій частині був знищений. Крайне захоронення прослідковане в східній стінці котловану на рівні південної стіни фундаментів дзвіниці. Це був понищений людський кістяк і череп.

Отже, дослідженнями виявлено 14,0 м довжини цвинтаря. В межах дзвіниці захоронень не зафіксовано. Описані вище три збережені кістяки містилися поза межами дзвіниці, безпосередньо біля її північно-східного рогу.

Другий шар будівельного сміття (0,5 м), виявлений на стратиграфічному зрізі, очевидно, утворився за рахунок будівельних решток від спорудження дзвіниці в 20-х рр. XVIII ст. Після зведення дзвіниці римо-католицький культовий комплекс був завершений.

Таким чином, старий прикостельний цвинтар датується другою половиною XVII ст. Археологічні дослідження виявили цілковиту збереженість всіх стратиграфічних шарів, які перекривали захоронення. Непотривоженість потужного культурного шару в недоторканій частині цвинтаря (це північна стінка котловану, а ділянка кладовища на південь від костелу) свідчить, що цвинтар, в міру необхідності, частково був зруйнований лише в зоні будівництва дзвіниці в 20-х роках XVIII ст. Ні раніше, ні згодом, після завершення дзвіниці, жодних втручань не буде: площа

перед костелом постійно нівелювалася насипанням будівельного сміття і, нарешті, була забрукована. Це показують всі траншеї, закладені на сучасному майдані. Так, кам'яне мощення, зафіксоване на глибині 0,6 м у траншеї, прокладеній в 4,5 м паралельно південній стіні кам'яного костелу; на такій же глибині в обох стінках траншеї, паралельній східній стороні костелу (відстань від будівлі 8,0 м). Кам'яне мощення на рівні 0,5-0,6 м від сучасної поверхні виявлене в усіх чотирьох стінках котловану під будівництво сучасної дзвіниці (пд., пн., сх., зх.). Отже, прикостельна площа була вкрита суцільним кам'яним мощенням. Відзначимо, що в траншеї, яка пролягала у 8,0 м від східної стіни кам'яного костелу, цвинтаря не виявлено. Не виявлено його і з північної сторони будівлі.

1782 року в Станиславові був закладений новий міський цвинтар при вул. Тисменицькій (сучасна Незалежності, Меморіальний сквер)⁴. 1787 року постановою міського магістрату на старих цвинтарях зносилися хрести, надгробні пам'ятники. Таким чином, забувалася традиція існування прицерковних, прикостельних кладовищ. Цвинтарі закладалися далеко від центральної частини міста.

Існування виявленого археологами старого прикостельного цвинтаря, що діяв протягом 120 років, умовно можна поділити на кілька етапів:

I. 1662-1703 рр. — заснування цвинтаря при дерев'яному костелі; функціонування до зведення кам'яного костелу.

II. 1703-1720-ті рр. — функціонування цвинтаря при кам'яному костелі.

III. 1720-ті рр.-1782 р. — цвинтар діючий, але порушений вперше будівництвом дзвіниці.

IV. 1782 р.-1787 р. — припинення функціонування цвинтаря. Знесення надгробків. Прикостельна площа була суцільно забрукована.

V. 1999 р. — друге порушення території цвинтаря у зв'язку з реконструкцією майдану Шептицького і будівництвом сучасної дзвіниці.

Стратиграфічний розріз північної стінки котловану виявив культурний шар 0,5 м над бруківкою, під сучасним асфальтом. Він утво-

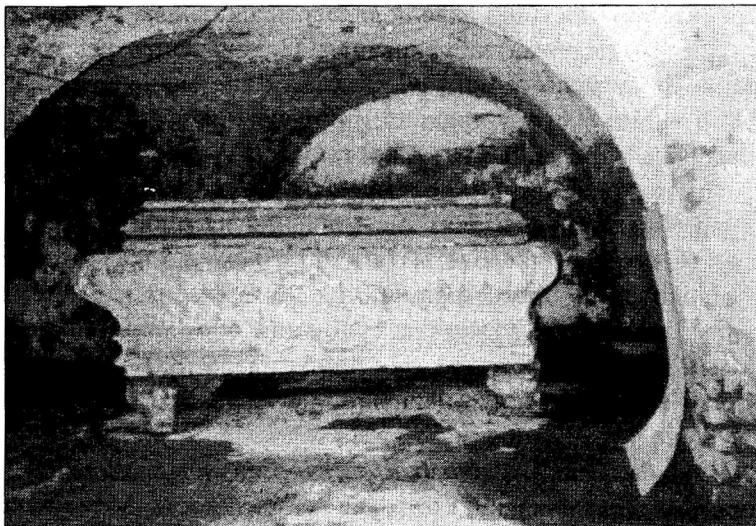

Рис. 38. Майдан Шептицького. Центральна крипта костелу Пресвятої Діви Марії. Саркофаг.

рився за рахунок решток будівельного сміття від розвалу прикостельної дзвіниці у 1947 р. В Івано-Франківському обласному державному архіві зберігається документ про знесення дзвіниці.

19 лютого 1947 р. комісія в складі уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Станиславській області Сердюченка, начальника сектора планування міст і охорони пам'яток архітектури при Обласному відділі архітектури Абрамкіна К. та представника Виконкому Станиславської Міськради в. о. міського архітектора Тульчинського Я. склала акт про стан збереженості дзвіниці. Оглянувши споруду дзвіниці, комісія зробила такий висновок: „На площі Урицького, № 8 (сучасний майдан Шептицького - М.В.) між будинком 1-го відділення міліції та польським костелом є дзвіниця, стан якої погрожує обвалом.

Починаючи від цоколя фундаменту до самого верха є великі тріщини. Споруда від сторони площі підперта напівпідгнилими дерев'яними контрфорсами. В середині будівлі стіни і перекриття обвалилися.

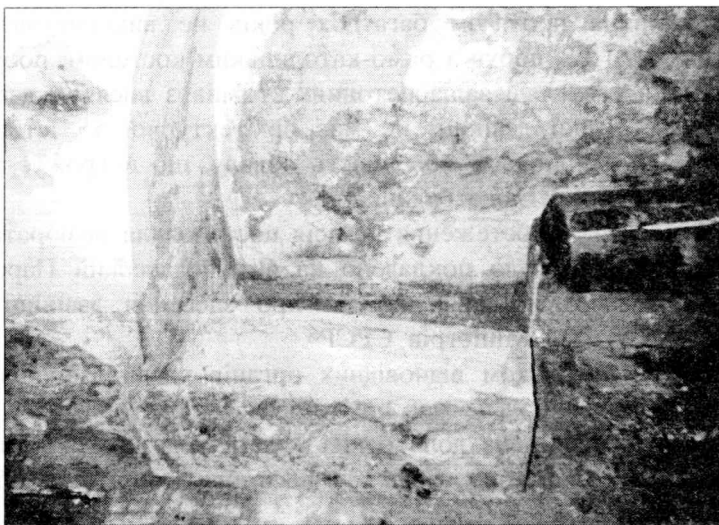

Рис. 39. Майдан Шептицького. Центральна крипта костелу.
Кам'яний саркофаг для дитячого поховання

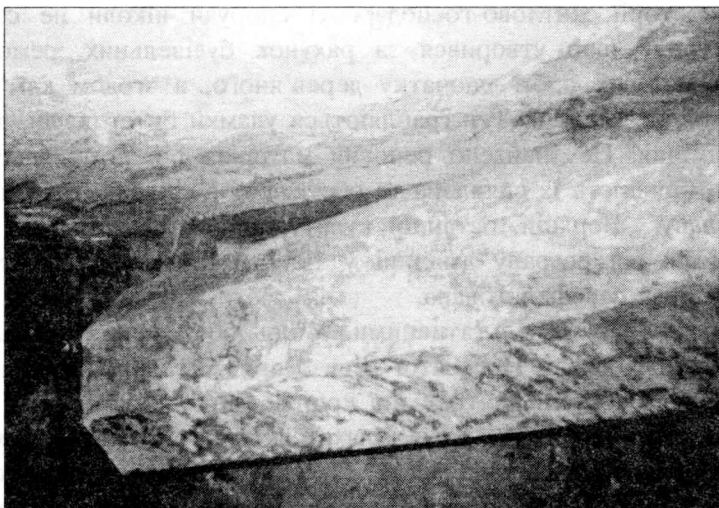

Рис. 40. Майдан Шептицького. Центральна крипта костелу.
Кам'яний саркофаг із віком.

Ця дзвіниця протягом багатьох років не використовується, натомість тут же, поруч з римо-католицьким костелом, побудована дзвіниця у вигляді залізобетонних стовпів з висячим дзвоном.

Споруда старої дзвіниці не має архітектурної та історичної цінності. Не виключена можливість обвалу, що погрожує катастрофою для прилеглого будинка⁵.

На основі акту обстеження комісія постановила розібрати стару дзвіницю, що було покладено на Станиславський Паровозоремонтний завод. Рішення комісії про знесення дзвіниці було направлене у Раду Міністрів СРСР⁶.

Отже, за висновком відповідних органів влади дзвіниця була знесена як така, що „не має архітектурної та історичної цінності“. Так була вирішена доля однієї з пам'яток архітектури Станиславова XVIII ст., що входила в ансамбль історичної забудови старого міста.

В загальному в різночасових культурних шарах, що перекривали поховання XVII-XVIII ст., не знайдено речей побуту. Відсутність такого матеріалу — це доказ того, що виявлені культурні шари не пов'язані з господарським, житловим характером. На цій території житлово-господарські споруди ніколи не стояли. Культурний шар утворився за рахунок будівельних, ремонтно-реставраційних робіт спочатку дерев'яного, а згодом кам'яного костелів та дзвіниці. Тут трапляються уламки битої цегли, вапняка, каміння. Не знайдено речовий матеріал і в похованнях, оскільки більшість їх виявлена та обстежена в стінках будівельного котловану. Верхній, останній культурний шар товщиною 0,6 м утворився від розвалу дзвіниці у 1947 р. Згодом прикостельна площа була заасфальтована.

Надзвичайно результативними стали обстеження підвальних приміщень костелу Пресвятої Диви Марії. Загальновідомим було існування в костелі центральної крипти, де були захоронені відомі представники польського шляхетського роду Потоцьких — засновників та власників міста. Про поховання тут деяких визначних членів цього роду збереглися свідчення очевидців, їх згадують у своїх працях дослідники історії міста (А. Шарловський, В. Грабовецький, В. Полек).

В крипті костелу протягом XVII-XVIII ст. були захоронені останки Андрія Потоцького, сина Станислава Ревери Потоцького, каштеляна краківського і гетьмана польного коронного, засновника Станиславова (помер 1691 р.); його дружини Анни з Рисінських; їхнього сина Станіслава, старости галицького, полковника військ коронних (загинув 12 вересня 1683 р. в битві з турками під Віднем); Йосифа Потоцького, молодшого сина Андрія і Анни з Рисінських, каштеляна краківського і гетьмана великого коронного (помер 1751 р.) та його дружини Вікторії з Лещинських (померла 1732 р., похована була у єзуїтському костелі; у 1886 р. останки були перенесені до крипти костелу Пресвятої Діви Марії із колишнього єзуїтського костелу, тоді вже греко-католицької церкви). Тут був похований внук великого коронного гетьмана Йосифа Потоцького Йосиф (помер дитиною), а також ще одна дитина з роду Потоцьких, ім'я якої невідоме⁷.

Згадки про поховання в центральній крипті костелу, крім історичного, мають значення й з огляду археологічного, що дають можливість відтворення католицького середньовічного поховального обряду, зокрема, достойників шляхетського роду, і підтверджують документальний матеріал: кілька кам'яних саркофагів збережено тут до наших днів. Всі вони виготовлені з моноліту каменя сірого кольору. Три з них призначалися, судячи із розмірів, для небіжчиків дорослого віку, один був дитячий.

Саркофаг №1 — довжина — 1,55 м; висота — 0,36 м; ширина: — в головах — 0,52 м, в ногах — 0,4 м; глибина корита — 0,26 м; товщина стінки — 0,06 м; віко тригранне: висота — 0,21 м, центральна грань — 0,27 м, бічні грані — 0,27 м; трунва пошкоджена з боку ніг.

Саркофаг № 2 — висота 0,43 м.; ширина: в головах — 0,42 м, в ногах — 0,32 м; товщина стінки — 0,06 м; глибина корита — 0,21 м; віко не збереглося.

Саркофаг № 3 — довжина — 1,25 м; ширина: в головах — 0,45 м, в ногах — 0,35 м; висота разом з віком — 0,56 — 0,6 м (ноги — голова); товщина стінки — 0,04 м; глибина корита — 0,16 м; віко п'ятигранне: центральна грань — 0,16 м, дві бокові скісні — по 0,17 м, дві бокові вертикальні — по 0,1 м.

Крім цих саркофагів в центральній крипті костелу Пресвятої Діви Марії нині знаходиться згадуваний уже мармуровий саркофаг (№4) Вікторії Потоцької з Лещинських. Розміри його становлять 1,09x2,2x1,0 м.

Сучасники згадували пишний поховальний обряд по смерті у 1751 р. Йосифа Потоцького, молодшого сина Андрія Потоцького. При цьому звертали увагу на трунву Йосифа, називаючи її „розкішним саркофагом“. Дуже коштовною була трунва дружини Йосифа Потоцького Вікторії Потоцької з роду Лещинських: це був саркофаг з „чорного мармуру“, прикрашений гербами „Пилява“ і „Винява“.

До крипти входилося кам'яними сходами. Кам'яні трунви містилися попри східну та західну стіни підземелля в склепінчастих нішах. В кожній із цих стін є по два таких склепіння: висота кожного становить 2,0 м від рівня сучасної підлоги, довжина — 3,0 м, глибина — 1,0 м. Корисна площа крипти виносила близько 60 кв. м.

З інформації сучасного супровідного напису до входу у центральну крипту довідуємося, що фамільні поховання Потоцьких знаходилися там до початку 60-х рр. ХХ ст. Йдеться, очевидно, про кістяки небіжчиків, доля яких нині не зовсім відома. Центральна крипта та поховання у ній зазнавали кількаразових реставрацій. Так, А. Шарловський, праця якого вийшла друком у 1887 р., зазначав, що тоді всі саркофаги були в доброму стані, крім саркофага Андрія Потоцького, розбитого на частини, з якого під час реставрації гробів кістки було витягнуто і складено в трунві його дружини⁸.

В. Полек згадує вигляд крипти у 30-х рр. ХХ ст., яку готували для огляду громадськості у зв'язку із коронацією чудотворного образу у вірменському костелі⁹. Цікаво, що дослідник відзначив і розміри крипти у сучасному стані: „крипта порівняно невелика“. А далі він зауважив: „Як згадують старожили, вони бачили її значно більшою влітку 1938 року, коли крипта була відкрита для публічного відвідування у зв'язку із коронацією чудотворної ікони Богоматері у вірменському костелі. Можна думати, що у післявоєнний період її замуровано“¹⁰.

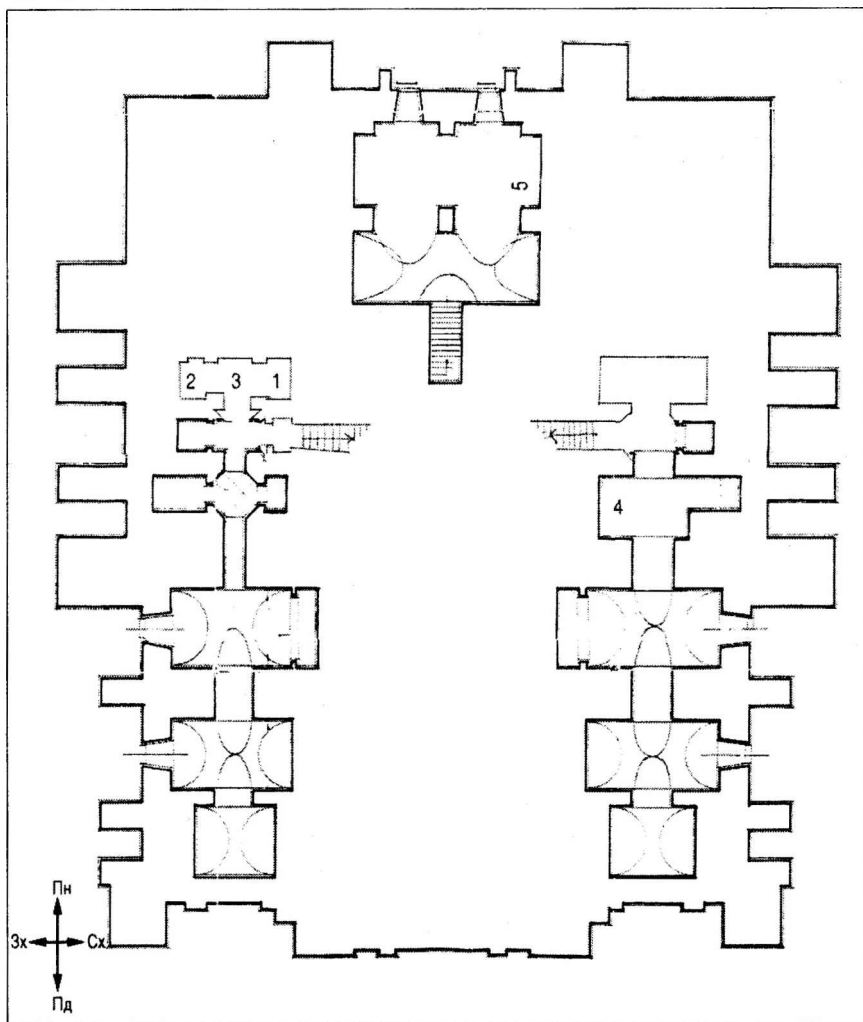

Рис. 41. План крипт костелу Пресвятої Діви Марії
(виготовлено Івано-Франківською філією Науково-реставраційного
проектного Інституту „Укрзахідпроектреставрація“.
Директор філії Зеновій Соколовський).

Місця виявлення захоронень: 1-2-3 — західна крипта; 4 — східна
крипта; 5 — центральна крипта.

Великі реставраційні роботи в костелі Пресвятої Діви Марії, в т.ч. і центральної крипти, проводилися у 60-х рр. ХХ ст. (1965-1966 рр.) у зв'язку з передачею костелу під геологічний музей Івано-Франківського Інституту нафти і газу. Тоді було повністю змінено інтер'єр костелу: вилучено скульптурні зображення святих, портрети представників роду Потоцьких, костельне начиння, облаштування тощо. Одночасно був наведений „порядок“ і у криптах костелу, розчищено їх від „зайвих“ речей. Як свідчать очевидці, тоді були вивезені за межі костелу і кістки, що знаходилися в саркофагах центральної крипти. Згадаємо й той факт, що богослуження в католицькому костелі відбувалися до початку 60-х рр. І, очевидно, до того ж часу тут ще зберігалися останки померлих достойників. Можливо, свідки подій тих часів (розповідають, що ксьондз костелу Пресвятої Діви Марії мешкав по вул. Лермонтова) могли б зараз розповісти про долю костельних поховань.

Нові факти виявлено під час реставраційних робіт в центральній крипті у 2000-2001 рр., що проводилися з метою зміцнення фундаментів організацією „Технобуд—2000“, очолюваною Євгеном Новосадам. Насамперед, археологи звернули увагу на підлогу крипти. Вона була вистелена цеглою (розмір 30x15 см), орнаментованою горизонтальни-

Рис. 42. Майдан Шептицького.
Костел — колегіата. Коридор західної
крипти костелу.

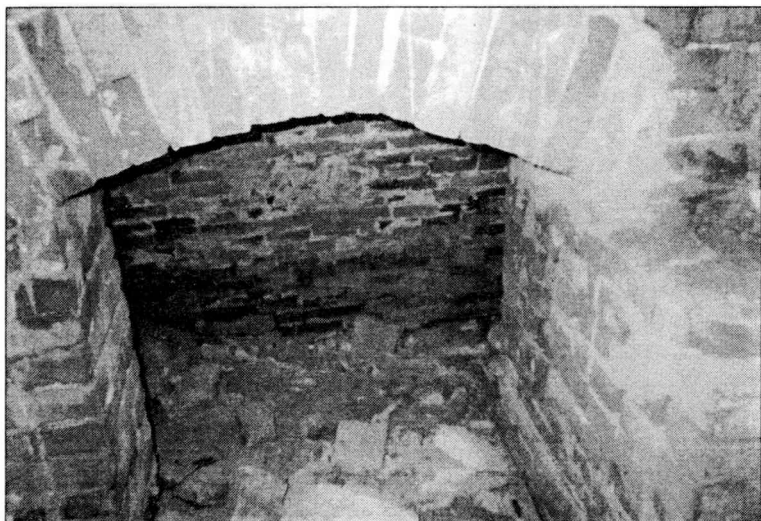

*Рис. 43. Залишки кістяка в поховальній ніші західної крипти костелу.
Тут же знайдено фрагменти дерев'яної трунви.*

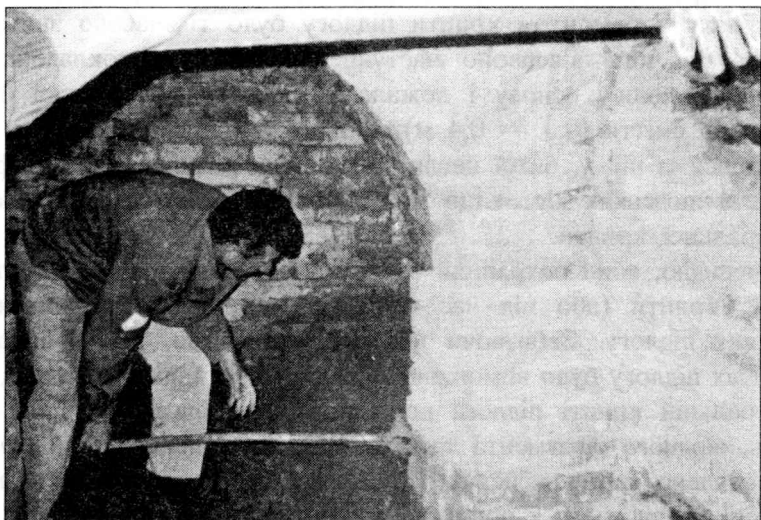
ми та вертикальними лініями, що утворювали своєрідну решітку. У зв'язку з ремонтом крипти підлогу було тимчасово знято, в результаті чого з'ясовано наступне: цегла була покладена на передматерикову основу і лежала безпосередньо на шарі будівельного сміття (0,3 — 0,4 м). В шарі будівельного сміття, що складався із піску, битої цегли тощо, було виявлено кілька фрагментів людських кісток, що могли походити від давніх поховань центральної крипти.

Очевидно, вони потрапили сюди під час кількарізних реставрацій, крипти (або під час однієї з них), коли стелили нову цегляну підлогу. Забігаючи наперед, зазначимо, що в бокових криптах підлогу було вимощено річковим камінням. Можливо, і в центральній крипті підлога первісно також була кам'яною. На жаль, жодного фрагмента такого мощення в центральній крипті не виявлено, каміння, певно, було знято повністю, що ускладнює сучасні дослідження і пов'язані з ними висновки.

Якщо про існування центральної крипти костелу було добре відомо дослідникам міста, то про існування бокових — східної і західної ніколи ніхто не згадував, можливо, тому, що родові

*Рис. 44. Майдан Шептицького. Католицький костел.
Західна крипта. Поховальна ніша.*

*Рис. 45. В будівельному смітті однієї із ніш західної крипти
було виявлено кілька людських черепів.*

Рис. 46. Майдан Шептицького. Костел. Західна крипта. Людські черепи, виявлені в поховальній ніші.

Рис. 47. Майдан Шептицького. Західна крипта костелу. Коридор між нішами №1 та №2. Під шаром будівельного сміття та річкового каміння виявлено людські кістки.

поховання Потоцьких містилися лише в центральній крипті. Тим часом поховання здійснювалися і в бічних криптах. Їх було обстежено в 2000-2001 рр. під час загдуваних ремонтно-реставраційних робіт підвальних приміщень костелу.

Археологічні дослідження східної і західної крипт виявили ряд цікавих деталей, важливих, зокрема, й з огляду на те, що у нашій літературі немає жодних описів цих крипт. Повертаючись до центральної крипти, згадаємо, що вхід до неї містився перед вівтарною частиною і був закритий масивними двостулковими металевими дверима, на яких по

Рис. 48. Західна крипта костелу. Залишки дерев'яної трунви, знайденої в шарі будівельного сміття.

всьому полі зображені хрести з гербу Потоцьких „Пилява“. Якими були старі входи до східної та західної крипт сьогодні сказати не можемо з причини відсутності їх. Можемо лише локалізувати ці входи: вони знаходилися один навпроти другого, під боковими мармуровими вівтарями костелу — до східної — під вівтарем св. Вінцента, до західної — під вівтарем св. Йосифа. Зараз спостерігаємо таку картину: підлога костелу якраз під цими вівтарями відрізняється від решти костельної підлоги. В цих місцях вона забетонувана, в той час як у цілому костелі вкрита орнаментованою плиткою. Очевидно, такі зміни в підлозі відбулися, коли замурувалися входи до бокових крипт. Нині в ці підземелля

можна спуститися через невеликі отвори у підлозі під самими стінами костелу, що залишилися, певно, від старих входів.

Західна крипта являє собою коридор, орієнтований по лінії південь-північ за орієнтацією костелу. По обох боках коридору містяться ніші із склепінчатими завершеннями, одна навпроти іншої. Всього є 10 таких ніш, чотири із них менших, шість — більших. Детальні обміри підземельних приміщень виготовила Івано-Франківська філія Науково-реставраційного проектного інституту „Укрзахідпроектреставрація“ під керівництвом директора філії, архітектора Зеновія Соколовського, яку було люб’язно надано археологам під час роботи.

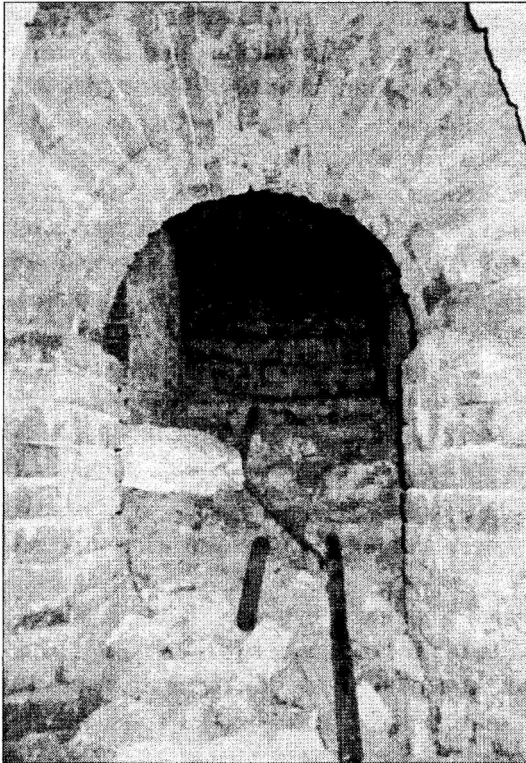

Рис. 49. Майдан Шептицького. Костел Пресвятої Діви Марії. Сходи, що вели до західної крипти костелу

Із західної крипти було винесено значну кількість сміття, накопиченого тут за довгі роки, внаслідок чого відкрилася можливість детального обстеження підземелля. Зачистка долівки показала, що по всій площі крипта вимощена великими річковими каменями. Серед сміття виявлено значну кількість битої цегли, уламки металу, скла тощо, залишених тут, певне, під час проведення в 60—х роках ремонту та проведення в підвальних бокових приміщеннях теплової мережі.

Основні дослідження проводилися в північній частині крипти. Насамперед, з’ясовано, що до підземелля вели сходи,

збережені, на щастя, донині, але не функціонуючі у зв'язку з тим, що вхід у крипту був замуrowаний. Сходи ці конструктивно аналогічні до сходів у центральній крипті. Забігаючи наперед, відзначимо, що такі ж сходи вели й до східної крипти. При огляді збережених старих сходів східної крипти в обох стінках з боку нижніх сходинок виявлено по два великих залізних штирі — кованих цвяхів квадратної форми в перетині з клепаними голівками (ширина грані 10 мм). Штирі ці могли слугувати для підтримки дерев'яних або легких металевих дверей-заслонів, що відділяли сходи від безпосереднього, внутрішнього, входу до крипти. Аналогічно був влаштований вхід і до західної крипти.

Обстежуючи західну крипту, виявлено, що в північній її частині, зокрема, в ніші №1 (див. плани), частково в ніші №2 та в коридорному відтинку між ними кам'яне мощення було відсутнє. В ніші №1 на земляній долівці, сучасній поверхні, лежали останки людського кістяка, в дещо потривоженому стані — бракувало кілька фрагментів скелету. Кістяк був орієнтований по лінії південь-північ, головою до півдня (згадаємо, що саме так були орієнтовані поховання на прикостельному цвинтарі, виявленому на майдані Шептицького в зоні спорудження нової дзвіниці). Кістяк первісно був покладений у дерев'яну трунву — по всій довжині його виявлено значну кількість фрагментів струхлявілого дерева, що походили від домовини. Довжина трунви становила близько 1,6 м. На останках знайдено велику кількість фрагментів тканини. Тканина дуже погано збережена, слідів орнаментациї не прослідковано, сірого кольору, якого, очевидно, набула з часом, зазнавши тління тощо. За остеологічними ознаками кістяк належав людині чоловічої статі.

З метою виявлення кам'яної підлоги в цій ніші, після відповідної фіксації знайденого скелета, було знято верхній шар землі. На рівні 0,4 м від сучасної поверхні було простежено залишки іншого кістяка, що також знаходився в дерев'яній трунві, на що вказували фрагменти збереженого дерева.

В ніші №2 — протилежній до ніші №1 — в шарі будівельного сміття було виявлено значну кількість розрізнених людських кісток та 5 черепів. В цій ніші кам'яна підлога була повністю збережена, останки лежали на мощеній долівці.

Обстеження ділянки коридору між нішами №1 та №2 виявило, що тут, як і в ніші № 1, кам'яну долівку було знято. Подальше обстеження показало, що сучасна долівка, тобто кам'яне мощення, піднята від рівня материка на 0,5 м. Саме в цьому шарі ґрунту (0,5 м), що являв собою перемішане будівельне сміття, знайдено залишки ще однієї дерев'яної трунви, розрізнені людські кістки, три черепи. Одна з бокових стінок трунви (поздовжня) прилягала до краю стінки ями, обмеженої кам'яною підлогою. Інша (поперечна) — до північної стіни крипти. Тут же було знайдено добре збережений фрагмент парчевої тканини, який походить, очевидно, від одягу священослужителя — фелону.

Отже, всі виявлені в західній крипті останки людських кістяків, були зосереджені в її північній частині. Лише в цій частині крипти прослідковано зруйновану кам'яну долівку. Можна думати, що свого часу її було знято саме з метою „перепоховання“ (даруйте за такий необережний вислів) людських останків, що спочивали в крипті.

Обстеження стратиграфії західної стінки шурфу, прилеглої до ніші №2, показує, що кам'яне мощення лежало на піщаній підсипці висотою 0,5 м від рівня материка. При зачистці стінки залишків будівельного сміття не простежено, що дає підстави вважати, що кам'яна підлога західної крипти, збережена до наших днів, — це первісна, стара підлога цієї крипти, настелена, очевидно, в кінці XVII-на початку XVIII ст.

Виявлений речовий матеріал, зокрема, залишки людських поховань в дерев'яних трунвах, дозволяють стверджувати, що в цій крипті відбувалися людські захоронення. Наявність парчевої тканини, виявленої разом з кістяками, говорить про те, що це могли бути священослужителі. Такі висновки не суперечать загальновідомим фактам захоронення в криптах костелів служителів культу. Наявні речові докази лише підтверджують цю традицію.

Під час дослідження західної крипти на її склепіннях виявлено написаний чорним кольором напис: KZWHBI 1942. Такий напис прослідковано в двох місцях цієї крипти.

Одночасно із західною криптою обстежувалася східна крипта. Як і західна, вона являла собою аналогічний коридор із нішами по

обох його боках, яких було також 10. Після розчищення східного підземелля від сміття, було обстежено долівку, викладену по всій площі цеглою. На відміну від західної крипти в шарі сміття людських кісток тут не виявлено. З метою обстеження крипти на предмет виявлення людських захоронень в одній із ніш було знято шар цегли, під якою знаходився шар піску та битої цегли. Під цим шаром при подальшому обстеженні виявлено людський кістяк, що знаходився в дерев'яній трунві. Остеологічні обстеження показали, що виявлене захоронення було дитячим, на що вказували й розміри залишків дерев'яної трунви: довжина 1,1 м, в головах — 0,35 м, в ногах — 0,26 м.

Таким чином, археологічні обстеження підвальних приміщень ствердили наявність в костелі Пресвятої Діви Марії трьох крипт, де відбувалися захоронення представників роду Потоцьких та духовенства. Центральна крипта призначалася для фамільних поховань Потоцьких, а в бокових здійснювалися поховання священослужителів, ченців. В криптах ховали і дітей — нащадків шляхетського роду. Крипти виконували своє функціональне призначення протягом XVIII — першої половини XX ст. Захоронення відбувалися як у величких кам'яних та мармурових саркофагах, так і у дерев'яних трунвах. А. Шарловський згадував, що останки Йосифа Потоцького були покладені у дерев'яну трунву, вміщену у саркофаг. Згадаємо зауваження В. Полека щодо розмірів центральної крипти: дослідник думав, що у післявоєнний період вона могла бути замурована. Можемо припустити і те, що всі три крипти — центральна, західна та східна свого часу були між собою з'єднані і утворювали єдину систему розгалужених підземних переходів, коридорів. Згодом, можливо, й після другої світової війни, бокові крипти в місцях з'єднання з центральною могли бути відокремлені від неї глухою цегляною кладкою, яку бачимо нині. Таке припущення можна підтвердити й тим, що середньовічна культова споруда, виконуючи одночасно функцію оборонної споруди, мусіла мати „відкриті“ підземні приміщення, які б сполучалися між собою і мали б навіть можливість виходу за межі будівлі. Зрештою, потрібні архівні документи, старі плани тощо.

Протягом XVIII-XX ст. Станиславів неодноразово зазнавав ворожих інвазій, був ареною боротьби за владу, пережив кілька політичних режимів, що залишало по собі свідчення руйнації. Час та політичні події спричиняли численні зміни у релігійній сфері, в т. ч. діяльності окремих культових споруд. Особливо несприятливим було XX ст., позначене двома світовими війнами, періодом войовничого атеїзму. Храми всіх трьох християнських конфесій — греко-католицькі, православні, католицькі — закривалися, нищилися, переобладнувалися, що призвело до втрати історичної пам'яті. Не обминуло це лихо й церков та костелів Івано-Франківська-Станиславова.

Археологічні дослідження прикостельного цвинтаря та крипт костелу Пресвятої Діви Марії дозволяють спробу з'ясувати й таке питання: де до завершення будівництва кам'яного костелу знаходилися захоронення Станіслава Потоцького, першого сина Андрія Потоцького, героя Віденської битви, та самого Андрія Потоцького, засновника міста. А. Шарловський згадував, що Станіслава Потоцького було перезаховано в крипті костелу, тут же знаходилася і трунва з тлінними останками Андрія Потоцького.

Постать Станіслава стала для міста-фортеці символічною: своєю назвою воно завдячувало його імені. Уже юнаком, прагнучи возвеличення фортеці, він привіз з Риму до Станиславова мощі св. Вінцента, патрона міста, що свято зберігалися в костелі Пресвятої Діви Марії протягом століть — 260 років. Очевидці згадували, що мармурова трунва з реліквіями св.Вінцента знаходилася в каплиці по правій стороні вівтаря до 1946 року¹¹.

Станіслав Потоцький загинув 12 вересня 1683 р. у битві з турками під Віднем. Тоді його серце і внутрощі були захоронені у віденському костелі Отців Францисканців, а решту забальзованого тіла перевезено до Станиславова. Де ж знаходилися забальзовані останки Станіслава Потоцького? Кам'яний костел Пресвятої Діви Марії будувався протягом 1670-х — 1703 рр. Богослуження весь цей час відбувалися в дерев'яному костелі. Отже, можливо, по смерті у 1683 р., тіло Станіслава Потоцького було покладено у дерев'яному костелі і перебувало там в кам'яному саркофазі аж до 1703 р., коли відбулися урочистості з нагоди завершення будівництва кам'яного костелу. Очевидно, тоді

трунву Станіслава було перенесено до центральної крипти новозбудованої святині. Тоді ж у бокову каплицю (каплицю-вівтар св. Вінцента) кам'яного костелу було поставлено мармурову раку із привезеними Станіславом мощами св. Вінцента, які первісно (із кінця 1670-х рр. до 1703 р.) також зберігалися у дерев'яному костелі. Так само, ймовірно, виглядало із захороненням Андрія Потоцького, який помер у 1691 році. Як і Станіслав, Андрій Потоцький був похований в кам'яному саркофазі у дерев'яному костелі, а згодом перенесений до центральної крипти нового кам'яного костелу. Не можемо відкидати і таке припущення: представники роду Потоцьких, що померли у XVII ст., могли бути поховані на цвинтарі, закладеному ще при дерев'яному костелі, а згодом їх було перенесено до нової споруди.

Про те, що в костелі Пресвятої Діви Марії ховали ченців, зокрема, ОО. Єзуїтів, маємо письмове підтвердження. Так, А. Шарловський у своїй праці наводить документ, вписаний у 1744 р. до Актів Станиславівської капітули на вимогу Йосифа Потоцького. Документ цей, на жаль, не мав дати видання, що ускладнювало розв'язання багатьох проблем, а серед них проблему про час прибуття до Станиславова ОО. Єзуїтів А. Шарловський вважав, що документ був виданий у 1722 р., і що в той час ОО. Єзуїти уже були в місті¹². Аналізуючи цей документ, що містив відомості про перебування отців Єзуїтів в Станиславові, дослідник розглядав окремі положення цього документу. Так, в документі ОО. Єзуїтам запевнялося право захоронення своїх небіжчиків в гробах колегіати до часу збудування власного костела. Хоча костел був збудований вже в 1729 році, однак в капітульних актах аж до 1744 року не було жодних записів про перенесення останків законників, похованих в гробах колегіати. Допіру на засіданні капітули колегіатської 7 травня 1744 р. було представлено пропозицію (бажання) ректора єзуїтського колегіуму Ігнація Поляновського про видання з гробів колегіати останків двох членів закону ОО. Єзуїтів. З цього А. Шарловський зробив висновок: оскільки до часу збудування власного костелу померло тільки два ченці, то й прибуття ОО. Єзуїтів до Станиславова не могло бути давнім. Можливо, писав дослідник, що навіть до 1744 року не було, окрім тих двох, жодних інших померлих ченців,

інакше вимагали б видання й других, похованих в колегіаті¹³. Це лише припущення А. Шарловського щодо кількості ОО. Єзуїтів, померлих і похованих в костелі Пресвятої Діви Марії, дійсного стану справ, на жаль, ми не знаємо. Для нас цей документ важливий з того огляду, що в ньому письмово засвідчене право ОО. Єзуїтів ховати своїх братів у колегіальному костелі. Чи всі вони були перенесені свого часу до костелу ОО. Єзуїтів, чи частково, як довго і коли ховали їх у колегіаті, за яких обставин — залишається загадкою. Важливе одне — в станиславівському костелі Пресвятої Діви Марії спочивали як представники роду Потоцьких, магнатських родин, так і католицьке духовенство, ченці католицьких монаших орденів.

Відзначимо, що під час проведення археологічних досліджень крипт костелу знайдені там людські кістки були зібрані і нині зберігаються у криптах у спеціально виготовлених ящиках.

В своїй праці „Станиславів і повіт Станиславівський“ А. Шарловський згадував про існування в середмісті, крім польського, цвинтаря „біля вірменського костелу“¹⁴. У 1887 р., коли вийшла ця робота, цвинтаря уже не було — як згадувалося, в 1782 р. було засноване загальноміське кладовище, і з того часу поховання здійснювалися на новому цвинтарі.

Досліджуючи історію вірменських поселенців, зокрема, на Україні, вірменський історик С. Баронч у праці „Нариси історії вірмен“ зазначав, що в 1662 р., із поселенням вірмен у Станиславові, Андрій Потоцький дозволив побудувати їм дерев'яний костел. При костелі був побудований будинок для священика, до якого був прилучений город. Першим пробощем був ксьондз Грегор Бальзамович¹⁵. Сучасний дослідник історії вірмен на Прикарпатті В. Грабовецький пише, що згідно привілею Андрія Потоцького від 23.05. 1665 р. „для поселенців надавалася частина міської території на схід від центру, де вони в основному поселилися і спочатку побудували свою дерев'яну церкву“¹⁶.

Виходячи із цих вказівок, вірменський цвинтар закладений був, як це передбачала середньовічна традиція, біля дерев'яного вірменського костелу. Де ж стояв дерев'яний костел? На жаль, історичні дослідження не висвітлюють цього питання. Тим часом, богослуження в ньому відбувалися довго — 80 років, поки не

було розпочато будівництво кам'яного костелу в 1742 р. Стільки ж років небіжчиків вірменської нації ховали на цвинтарі при дерев'яному костелі?

Отже, вірмени від самого початку замешкали територію „на схід від центру“. Тут, як зазначав В. Грабовецький, „вони будували свої будинки, церкву, магістрат“¹⁷. З'ясувати локалізацію старого вірменського кварталу допомагає сучасна топографія. Це, насамперед, розташування кам'яної споруди вірменського костелу і нинішньої вулиці Вірменської, тобто територія „на схід від центру“. Згідно традиції зведення культових споруд на місці старих, давніше посвячених місцях, можемо думати, що і дерев'яний вірменський костел стояв там, де згодом було побудовано кам'яний або на найближчому прилеглому до нього майданчику. Тут же знаходився і прикостельний цвинтар.

Відсутність переконливих джерел, в т.ч. й археологічних, не дозволяє точно локалізувати старий дерев'яний костел і цвинтар. Можливість археологічного дослідження території на схід та північ від кам'яного костелу на початку 80-х рр. ХХ ст., коли зводився адміністративний будинок по вул. Грушевського, на жаль, не була використана. Реконструкцію старої вірменської площі з дерев'яним костелом та цвинтарем, отже, можемо здійснити лише за методом аналогій.

Володимир Грабовецький у своїй праці про вірменські поселення на Прикарпатті наголошував, що вірмени свято берегли і намагалися дотримуватися на чужині, далеко від історичної батьківщини, рідної мови, звичаїв, побуту, релігійних, культурних традицій тощо. За вірменським звичаєм одружували молодих, хрестили новонароджених¹⁸. Очевидне, і смерть також була освячена старими, традиційними обрядами. Питання старого вірменського поховального обряду залишалися поза увагою сучасних українських істориків. Тим часом вірменський історик ХІХ ст. С. Баронч у праці „Нариси історії вірмен“ наводить поховальний обряд, голосіння жінок над померлими¹⁹. З огляду на те, що праця С. Баронча є зараз рідкістю, і сучасний читач не знайомий з цим прадавнім вірменським поховальним обрядом, записи науковця є для нас дуже цікавими і цінними.

„Коли приходять для вірменина остання година, виряджають його в ту дорогу святими таїнствами, — писав С. Баронч. —

Померлого одягають в одяг, яким він користувався за життя. Під нього кладуть свіже полотно, ще непране, зване „баданк“, у яке померлого цілком завивають, коли кладуть до труни. Похорони бувають пишні, багаті, після чого роблять поминки як для бідних, так і для родини та друзів. На поминки готують пшеницю з м'ясом, подають амбру з шафраном в тому переконанні, що шафран звеселяє серце людини. Священикові дають чотири дукати на 40 жалобних відправ (месса), які називають „карсунками“.

Померлі у вірмен не так легко виходять із пам'яті, як в інших народів. Жінки дуже зворушливо ставляться до померлих. В річницю смерті рідні і подруги зобов'язуються товаришувати з вдовою або матір'ю, які втратили когось, що є предметом їх жалю.

Одяг померлого, який має викликати в пам'яті образ живого, розвішують на гробі. Всі жінки вклякають на землі з найвищою побожністю, а зажурена (жінка) оглядається на ті смутні пам'ятки, звертається до них (одягу — М. В.), виливаючи свої жалі і підносячи слухачів у їх натхненні: „О, чому залишив мене на цій землі, яка мені стала побитою болем без тебе. Чи всі мої старання не були присвячені єдиному, аби тобі життя зробити солодким і приємним? І що бракувало для твого щастя, що його шукати пішов далеко від мене? О, бачите його, ото став мені перед очима, говорить до мене, обличчя його не змінилося, в очах його той самий вираз доброти, на вустах солодкість і приємність, які колись були в його розмові. Кличе він мене, каже мені йти за собою.

О, мої товаришки, приятельки мої, як ваша доля для мене задрісна, а моя в очах ваших нещаслива. Повернувшись до своїх домівок, ви побачите своїх чоловіків, що на вас чекають. Я засмучена, самотня, опущена, марно шукаю свого, ані можу мати надії побачити його, хіба в тінях гробу. Плачте зі мною, мої товаришки, нехай сльози ваші лучаться з моїми, щоб вам небеса ніколи не дали вимагати від мене взаємної послуги, а я щоб сама першою померла.

О, ти, для якого життя єдине цінувала, в розпач тут замінене. О, щоб ти принаймні був у країні благословенній! Але для кого ж мала би бути призначена, як не для тебе (благословенна

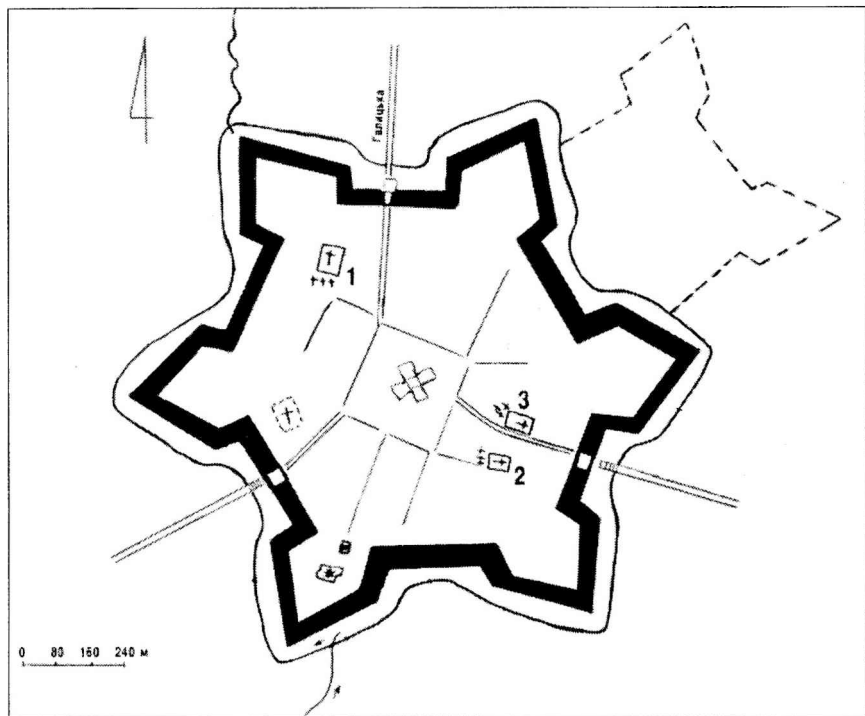
країна, рай — М.В.)? Доброта твоя рівнялася Ангелам, для тебе Бог її сотворив, і ти перше там посідаєш місце. Але той, хто тебе до себе покликав, не накаже мені скоро злучитися з тобою? Довго мені каже руйнуватися, як тим кипарисам, що їм всохли гілки — означає це, що джерело життя в їх жилах затамоване.

О, кохані товаришки, скільки полегшення ті сльози мені приносять, а звідки їх прибуде, щоб могла виливати в достатку, потопають в них мої повіки, і обличчя моє цілком ними залите! О, плачте за ним, чує, бачить він вас і вставиться до Бога ласкавого за вами, оплатить він щиро за шляхетність вашу в пошануванні його пам'яті жалем, який виставляєте. Все, про ще буде просити Творця, запевняю вас, відмовлене йому не залишиться.

О, то є шати, які прикрашали його, перш ніж мене залишив. Нехай мої уста вас притиснуть, нехай ще раз поцілують. Дорогі предмети в життю Мого найдорожчого!! Прийміть сльози мої, нехай вони вас просякнуть, нехай земля, ними напоєна, дозволить їм проникнути аж до його праху. Тут (він) спочиває, чому ж мій стогін не може його розбудити, а моє ридання покликати до життя? Який же ланцюг непохитний не дозволяє йому відповісти, і тримає його, щоб не бачив смутку його“.

Часом (жінка) вириває з рук своєї товаришки дитину, кладе на гріб, і промовляє до неї жалісно, на що невинне створіння відповідає сльозами.

Гробниці засаджують мелісою, живиця якої має сильний запах, очищає повітря від могильних випарів. Та меліса виростає дуже високою і утворює мальовничі букети, що створює гарний краєвид, надають цвинтареві дуже приємного вигляду. Там то можна бачити завжди вірменські родини, складені з трьох-чотирьох поколінь. Вони сідають навколо гробу, віддаються своїм видінням і розмовляють й померлими. Вважають, що душі померлих оселяються в місці, званому „Гайянт“, однак це не чистилище. Померлі не відчують там ані болю, ані розкошів, зберігають єдине — пам'ять минулого життя; (вони) можуть бути звільнені з того стану через милостині та молитви живих, то ж побожні люди не шкодують ані перших, ані других для своїх рідних. З цією метою сходяться кожної неділі, а навіть у будні дні. Але Великодний

*Рис. 50. Станиславівська фортеця XVIII ст.
Схема розташування прицерковних (прикостельних) цвинтарів.*

Понеділок особливо присвячений для такого урочистого зібрання. Тоді священник, очоливши почт (кортеж) та прибувши на цвинтар, зупиняється і читає молитви за померлих. Потім родини розходяться, одні збираються окремими групами, інші шукають самотності на могилах тих, кого кохали, згадують, закликають їх і приходять до ілюзії в такій мірі, що їм здається, що розмовляють з ними.

Здійснивши ту побожну повинність, яка становить одну з наймиліших розваг того народу, йдуть до якогось приємного місця, куди з собою приносять поживу і відчують радість в товаристві живих.

Перша річ, що привертає увагу чужоземця на цвинтарі, є велика кількість малих ямок по кутах лежачих великих каменів, які є пам'ятниками милосердних вірмен. Деревя вкриті там пта-

хами, які часто гинуть на тій неродючій і спеченій землі, тому ці ямки мають на меті збирання дощової води для птахів.

Друга, не менш цікава деталь на тих гробівцях: вірмени турботливо дбають про те, щоб нагадати покликання померлого або його заняття і заривають на гробівцях інструменти, якими небіжчик користувався, щоб всім було відомо, яким чином він заробляв на життя²⁰.

Вірмени, що мешкали в Станиславові, ховали небіжчиків згідно старого обряду, дотримуючись традицій. Очевидно, вони виконували їх подібно до описаних С. Барончем. Як зауважував В. Грабовецький, про поховальні обряди українців, вірмен, жидів із скупих джерел відомо дуже мало²¹ (поховальний обряд польських магнатів детально описаний А. Шарловським, польським поетом Ф. Карпінським).

Кам'яний вірменський костел, розташований у східній частині міста, орієнтований вівтарною частиною по лінії схід-захід. Саме так був орієнтований і старий дерев'яний костел. Відповідно до орієнтації костелу здійснювалися і захоронення на прикостельному цвинтарі — тобто по лінії схід-захід.

Осіб духовного сану ховали, очевидно, в крипті вірменського костелу, на що звертав увагу А. Шарловський. Він згадував, що священик Якуб Вартересевич був похований „в гробах костельних“, засипаних в „недавніх часах“.

С. Баронч у розділі „Вірмени в Польщі“ згадуваної книги зауважував, що цвинтарі вірмен-поселенців у Кракові, Львові, інших містах були обнесені огорожею. Наприклад, у Кракові „цвинтар навколо костела був огорожений дерев'яними штахетами“²². У Львові вірменське кладовище мало муровану огорожу: С. Баронч згадував, що там „дня 1 липня 1668 р. постановлено мур вивести від цвинтаря коло костела міського“²³. В Станиславові, очевидно, цвинтарна огорожа була дерев'яною. Це саме з певністю можна стверджувати і про огорожі інших двох прицерковних кладовищ Станиславова XVII-XVIII ст. — польського та українського — адже ніяких слідів мурів не збереглося, по-перше, а по-друге, що найважливіше, дуже вже скупі дані в письмових джерелах про ці цвинтарі. Період їх існування був відносно невеликий, вони зносилися в міру потреб зростаючого міста, збагачення міських націо-

нальних громад і їх спроможності ставити свої кам'яні костели. Обносити мурами кладовища біля дерев'яних церков ніколи не практикувалося, а згодом, після царського розпорядження 1782 р., цвинтарі взагалі були винесені за межі міста. Територія станиславівської фортеці не мала додаткових внутрішніх мурованих укріплень навколо культових споруд.

Важливо з'ясувати питання вужчої локалізації вірменського цвинтаря — де саме біля вірменського дерев'яного костела він містився. Відповідно до орієнтації церкви поховання тут здійснювалися також по лінії схід-захід. Мало ймовірно, що перші поховання в XVII ст. були розташовані на схід від костела, в напрямку оборонних валів. Із західної сторони дерев'яного костела, перед центральним входом до нього була простора прицерковна площа, яка значно зменшилася під час спорудження нового кам'яного костела (площа ця існує і нині, вільна від забудови). Можливо, неподалік від фронтальної, західної стіни костелу і був розміщений перший ряд поховань, аналогічно до польського прикостельного цвинтаря XVII ст. Цвинтар зростав в північно-західному та західному напрямках — по периметру оборонних валів споруджувалися будівлі оборонно-господарського характеру. Вільними залишалися лише площі перед ними.

Отже, цвинтар при вірменському дерев'яному костелі неперушно існував майже 80 років — з 1662 по 1742 рр., коли було розпочато будівництво кам'яного костелу на прохання віруючих — на честь з'явлення в старому костелі чудотворного образу Божої Матері, з очей якої капали сльози. Тоді, в 1742 р. вперше був порушений старий прикостельний цвинтар. На жаль, на сьогодні археологічні дослідження в цій ділянці міста не проводилися і говорити про стратиграфію культурних шарів прикостельної площі ми не можемо. Та цілком очевидно, що саме тоді, в 1742 р. була зруйнована частина старого цвинтаря, на місці якого зведено згодом кам'яний костел. Цвинтар, ймовірно, діяв до заснування в 1782 р. загальноміського кладовища, тобто від часу заснування близько 120 років.

Якщо про польський та вірменський прикостельні цвинтарі є певні відомості, їх можна локалізувати орієнтовно існуючих нині споруд, то про український прицерковний цвинтар XVII-XVIII ст.,

що знаходився в середмісті, говорити важко. Фактично, крім вказівок А. Шарловського про те, що „давно хоронили померлих у костелах всіх трьох християнських обрядів“²⁴, згадок про старий український некрополь більше не маємо. Дослідник наголосив, що померлих ховали всередині костелів, „у костелах“. І далі, тут же, він продовжує: „Крім того, були ще два цвинтарі, а саме: в самому місті колегіальний цвинтар при латинській „фарі“ і цвинтар біля вірменського костела. Був також цвинтар на Тисменицькому передмісті...“²⁵. Отже, з цих слів можна зрозуміти, що в середмісті українського цвинтаря не було або А. Шарловський про нього не знав, хоча писав, що українська церква св. Миколая стояла біля вірменського костелу. У. фон Вердум у 1672 р. писав, що в Станиславові „вірмени й русини або греки (українці — М.В.) мають також по одній церкві“²⁶.

Де ж стояла стара українська дерев'яна церква? Про те, що українська церква в середмісті була дерев'яною, сумнівів немає. Навіть після її знищення з невідомих причин українська громада ніколи потім не спромоглася на будівництво власного мурованого храму. Розпорядженням австрійської влади від 21 жовтня 1849 р. українцям було надано колишній, напівзруйнований єзуїтський костел, який став парохіяльною українською церквою²⁷. Отже, де відправлялися богослуження української міської громади протягом другої половини XVII — першої половини XIX ст. — від 1662 до 1849 рр.? Де міг знаходитися прицерковний український цвинтар?

Локалізувати українську церкву можна, в першу чергу, за старими картами станиславівської фортеці, складеними у 1743 та 1792 рр. невідомими картографами. Копію карти 1792 р., згідно з оригіналом, було зроблено у 1924 р. у Львові Дрекслером. Обидві карти знаходяться в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. На картах позначено українську церкву, яка в середині та у кінці XVIII ст. стояла неподалік вірменського костелу, на південь від нього.

А. Шарловський писав, що найперше в місті на кошти дідича Андрія Потоцького були збудовані костел латинський, наступний (пізніше) вірменський костел і церква руська св. Миколая поблизу останнього. Із цих слів виходить, що для місцевого руського населення церкву було збудовано найпізніше, пізніше від вірменського костела. В той же час А. Шарловський заува-

жував, що спочатку у місті мешкали тільки поляки і русини²⁸. Отже, логічно було б написати: найперше були збудовані польський латинський костел та українська церква, а вже потім вірменський костел (хоча, як ми вже згадували, на нашу думку, церква українська могла стояти тут ще до заснування фортеці). Оскільки ж для польської шляхти вірменський костел, очевидно, важив значно більше, ніж українська церква, то дослідник так і зазначив: руська церква побудована поблизу вірменського костела, а не навпаки, що справедливіше, — вірменський костел побудовано біля руської церкви.

Серед дослідників старого Станиславова існують різні думки щодо місця розташування української парохіяльної церкви середмістя XVII-XVIII ст. та її титулу. Про те, що в середмісті з дозволу власника маєтку була споруджена „церква руська св. Миколая“ поблизу вірменського костелу, яку „розібрали до початку XIX століття з причини старості“, — писав А. Шарловський²⁹. В. Полек, досліджуючи історію Івано-Франківська, вважав, що 1672 року, на час перебування У. фон Вердума в Станиславові, українська дерев'яна церква Введення була на місці збудованого пізніше єзуїтського костелу (сучасний греко-католицький катедральний собор)³⁰.

Детально проаналізувавши ці два основні погляди на проблему та на основі архівних джерел В. Грабовецький прийшов до такого висновку: старовинна українська парафіяльна церква середмістя знаходилася біля вірменської святині і фіртки, яка виходила до фортечного валу, але не була церквою св. Миколая (як вважав А. Шарловський), і не церквою Введення, як вважав В. Полек — М. В.), а залишалася церквою Воскресіння Христового, побудованою ще 1601 р.³¹.

Ми поділяємо думку Володимира Грабовецького, яка фактично відображає дійсний стан української церкви в середмісті Станиславова. На підтвердження такої думки останнім часом з'явилися нові докази.

Насамперед, необхідно з'ясувати, де саме „біля вірменського костелу“ стояла українська дерев'яна церква. У 1987 р., досліджуючи згадану карту Станиславова 1792 року, В. Сельський висловив думку: українська стара церква стояла на місці, де

згодом була споруджена синагога³². На початку 90-х років ХХ ст., коли біля синагоги будувався новий житловий будинок (вул. Мельничука, 8), в котловані під фундаменти на глибині 2,0-2,2 м від сучасної поверхні були виявлені людські поховання. Стратиграфія стінок котловану показала, що поховання лежали на материковій основі. Виявлено чотири захоронення, орієнтовані по лінії схід-захід. Обстежені кістяки містилися в дерев'яних трунвах. Їх перекривав культурний шар, де виявлено незначну кількість пізньосередньовічної кераміки. Наявний цвинтар дає всі підстави стверджувати, що на цьому місці стояла церква, орієнтована відповідно до захоронень також по лінії схід-захід. Залишки дерев'яної церкви не були знайдені — можливо, вона стояла трохи південніше будівельного котловану по вул. Мельничука, в напрямку до синагоги. Виявлені поховання були складовими комплексу „церква — прицерковний цвинтар“.

Людське захоронення в дерев'яній трунві було виявлене в травні 2000 року на південь від синагоги в котловані під будівництво нового будинку (вул. Страчених, глибина котловану 3,5 м). Воно також було орієнтоване по лінії схід-захід. Поховання містилося на відстані 12,0 м від південної стіни синагоги на глибині 2,0 м від рівня сучасної поверхні — його простежено у західній стінці котловану. Оскільки в цій стінці в напрямку на південь не зафіксовано інших поховань, можемо думати, що це було крайнє поховання, а точніше — одне із поховань крайнього ряду цвинтаря в його південній стороні. Виходячи із обстежених захоронень, прослідкованих на північ від сучасної синагоги з боку вул. Мельничука, 8, та виявленого поховання на південь від синагоги з боку вул. Страчених, можна припустити, що церковна площа разом із прилеглим до церкви цвинтарем простягалася по лінії північ-південь на 45-50 м.

Відзначимо, що у південній стінці будівельного котлована по вул. Страчених на глибині 1,8 м було виявлено рештки житлово-господарської дерев'яної будівлі, орієнтованої за сторонами світу. Це підтверджує припущення про виявлене в цьому котловані поховання як крайнє на існуючому цвинтарі — будинок стояв впритул до південного краю кладовища.

Археологічні обстеження цвинтаря, глибина залягання якого становила, як зазначалося, 2,0—2,2 м від сучасної поверхні (така глибина залягання і виявленого цвинтаря біля старого польського катедрального костелу), показали, що він був заснований у XVII ст. Одночасно цвинтар локалізував і церкву, що також мусіла бути заснована в XVII ст. На нашу думку, це була саме церква Св. Воскресіння, збудована у 1601 р. Важливо відзначити, що саме церква Св. Воскресіння була головним українським собором міста Станиславова від початку його існування. Це підтверджується, зокрема, тим, що згодом, у 1849 році, титул Св. Воскресіння був перенесений на українську церкву, успадковану від Отців Єзуїтів. Тоді ще пам'ятали і берегли традицію головного українського собору міста. Стара дерев'яна церква Св. Воскресіння пережила разом із парохіянами важливі історичні події. В умовах панування Речі Посполитої на українських землях вона оберігала християнську православну віру, а у 1700 р. перейшла на греко-католицький обряд. Понад двісті років відбувалися у храмі богослуження, поки він не був розібраний на початку XIX ст. „з причини старості“. На той час міське життя вийшло за межі фортечних укріплень, і богослуження відбувалися в інших українських церквах, які стояли на передмістях. Фортечні мурі тоді уже лиш умовно розділяли центральну частину міста та передмістя (згадаємо, що імператорським патентом від 1804 року було наказано повністю ліквідувати фортецю, і на 1820 р. поступово більша частина міських фортифікаційних споруд була знесена, рови засипані).

Якщо брати до уваги, що прицерковна територія із східної, вівтарної сторони церкви була обмежена у XVII-XVIII ст. оборонним валом, то, очевидно, цвинтар містився від її західної, фронтальної сторони, де була вільна прицерковна площа (сучасна вул. Мельничука №№ 6-8) та на південь-північ від неї. Таку ж ситуацію ми спостерігали і у випадку з вірменським дерев'яним костелом та цвинтарем, а, отже, і українська дерев'яна церква, і вірменський дерев'яний костел стояли приблизно на одній лінії.

Церква і цвинтар посідали територію, де нині стоять будинки по вул. Мельничука, 6, 8, Вірменській, 2, 4, Страчених, 5. Археологічні

дані підтверджують слова дослідників Станиславова про те, що українська церква стояла в самому місті біля вірменського костелу.

Отже, виявлений прицерковний цвинтар є найстарішим українським цвинтарем міста. Він був закладений при церкві Св. Воскресіння, побудованій, як вважають дослідники, 1601 року. Так, В. Грабовецький у праці „Історія Івано-Франківська“ звертає увагу на те, що український цвинтар в XVII-XVIII ст. існував поблизу вірменського собору³³. Функціонував цвинтар як діючий близько 180 років (1601-1782) — до відомого цісарського розпорядження 1782 року про заснування загальноміського цвинтаря.

Крім цвинтарів середмістя, локалізація яких стала можливою завдяки археологічним обстеженням, є скупі відомості про інші старі міські цвинтарі, які знаходилися, щоправда, за межами середньовічної фортеці, але були безпосередньо прилеглі до неї. Так, виявлені архівні документи дозволяють уточнити місце розташування цвинтаря на Тисменицькому передмісті. А. Шарловський писав, що „був також цвинтар на Тисменицькому передмісті, а при ньому костел св.Йосифа (де тепер знаходиться готель Камінського). Після спалення того костелу скасовано давній цвинтар...“³⁴.

Для нас важливим є питання: де ж саме містився цвинтар на Тисменицькому передмісті. Розв'язати проблему в певній мірі допомагає документ, що стосується історії монастирів Станиславова — Івано-Франківська першої половини XX ст. Для вирішення майнових питань станиславівські Сестри Службниці ПНДМ 30 жовтня 1945 р. звернулися з листом до Верховної Ради СРСР в Москву. Йшлося про долю філіального будинку Сестер Службниць по вул. Чапаєва, 44-Б (нині вул. Січових Стрільців), який з приходом Червоної Армії у Станиславів у 1944 р. був переданий Станиславівським облвиконкомом музичному училищу. Цей будинок, як вказувался у листі, був споруджений у 1935р. Монахині писали: „При цій вулиці (Чапаєва, 44-Б — Січових Стрільців — М.В.) церква побудувала дім для нас в тій цілі, щоби провадити інститут для бідних сільських хлопців. При побудові цього дому тяжко ми (Сестри — М.В.) працювали, носячи цеглу, воду, копаючи землю та осушуючи, бо це був цвинтар з багнами“³⁵.

Повернемося до повідомлень А. Шарловського. Готель Камінського знаходився по сучасній вул. Незалежності під №№ 10 та 10-А. Побудовані будинки були у 1874 р. з ініціативи тодішнього бургомістра І. Камінського. Тут мав розміститися „зразковий готель“. І хоч ці будинки досить коротко використовувалися за призначенням (готель існував до 1881 р. — М. В.), вони у пам'яті мешканців міста збереглися „як готель Камінського“, — писав В.Полек³⁶. У 1993 р. будинки по вул. Незалежності №№ 10 та 10-А були завалені.

Локалізація готелю Камінського є дуже важливою, адже неподалік знаходився, як згадував А. Шарловський, костел св. Йосифа та цвинтар при ньому. Ці відомості співпадають із відомостями вищенаведеного документу від 30 жовтня 1945 р., де Сестри Службниці згадували про існування на монастирській території старого цвинтаря (вул. Січових Стрільців, 44-Б). Топографія неіснуючих вже міських об'єктів показує, що готель Камінського стояв точно навпроти цвинтаря, виявленого у 1935 р. при будівництві монастирського дому. Таким чином, саме тут, на території монашої оселі, а нині музичного училища ім. Д. Січинського, по сучасній вулиці Січових Стрільців, 44-Б, стояв костел святого Йосифа, а при ньому, як писав А. Шарловський, був „давній цвинтар“³⁷. Костел св. Йосифа був збудований з дерева коштом Йосифа Потоцького в першій половині XVIII ст., згорів у кінці XVIII ст. Після пожежі його більше не відбудовували.

Дехто з дослідників історії Івано-Франківська ототожнює два зовсім різних цвинтаря. Справа в тому, що при Тисменицькій дорозі, на Тисменицькому передмісті, в різні часи існували як діючі різні цвинтарі: згаданий А. Шарловським „давній цвинтар“ („де знаходився готель Камінського“) та загальноміський цвинтар, закладений 1782 р. (сучасний Меморіальний сквер по вул. Незалежності). А. Шарловський розрізняв обидва цих кладовища, причому кладовище біля „готелю Камінського“ згадується як скасоване після спалення костелу св. Йосифа. В. Полек приймав ці два цвинтарі за один, і вважав, що найстарший цвинтар при Тисменицькій дорозі був заснований 1808 р. (Меморіальний сквер)³⁸. Як свідчить комплексний аналіз історичних джерел, на Тисменицькому передмісті дійсно існувало два окремих цвинтарі. На це

звертав увагу вже А. Шарловський, а нині — В. Грабовецький³⁹. Архівні матеріали дозволяють нам точно локалізувати старий цвинтар — він містився по вул. Січових Стрільців, 44-Б.

Цікавим є питання про титул церкви, біля якої містився цей цвинтар. Є кілька різних поглядів на проблему. Так, А. Шарловський писав, що старий цвинтар коло „готелю Камінського“ знаходився біля костелу св. Йосифа. Згаданий дослідник карти Станиславова 1792 р. В. Сельський писав, що це могла бути дерев'яна церква Введення, збудована ще до виникнення міста. За його даними, цвинтар знаходився „між нинішніми вулицями Радянською (Незалежності — М. В.) і Чапаєва (Січових Стрільців — М. В.), навпроти вулиці Дадугіна (Коновальця — М.В.)“⁴⁰. В. Грабовецький відзначав, що на Тисменицькому передмісті в 1740 р. „знаходилася дочірня українська церква Успіння Пресвятої Богородиці, яка, за словами візитатора, була „споруджена під гонтами давно, хоч ще не закінчена“. Біля неї залишався „запустілий цвинтар“ — тобто давній, якщо вже запалися надгробні хрести“⁴¹.

Історичні джерела дозволяють вважати помилковим погляд про розташування при Тисменицькій дорозі, в районі вул. Січових Стрільців, 44-Б, церкви Введення. Тут містився костел св. Йосифа із прикостельним цвинтарем. А. Шарловський називав ще одну церкву — св. Варвари, яка знаходилася на колишній вулиці Каліцькій (згодом Зосиній Волі, Дадугіна, тепер Є. Коновальця), при якій був прицерковний цвинтар, що перестав існувати разом із спаленням церкви. Церква св. Варвари була збудована в першій половині XVIII ст. Йосифом Потоцьким. Згоріла вона 1815 року. Третьою церквою на Тисменицькому передмісті була церква Успення Пресвятої Богородиці із старим „запустілим цвинтарем“.

Вирішити питання локалізації старих станиславівських церков та прицерковних цвинтарів у значній мірі могли б археологічні дослідження. Виявлене кладовище по вул. Січових Стрільців, 44-Б дозволило, в значній мірі, уточнити міські карти XVII-XIX ст. і з'ясувати місце розташування ще однієї культової споруди.

Вивчаючи питання локалізації старих станиславівських церков, А. Шарловський роглядав можливе місце розташування церкви на Заболотівському передмісті, про яку згадував У. фон Вердум. При цьому дослідник звернув увагу на такий важливий фактор у

локалізації церков як існування при них кладовищ. Він писав: „... Існувала ще в Станиславові третя (церква — М. В.) на передмісті Заболотівським. Згадував про неї Ульрик Вердум, що їхав з Єзуполя через Ямницю до нашого міста. Чи вона звалася „Введенія“ чи інакше, не знаємо. Невідоме нам також місце, на якому стояла та церква. Найправдоподібніше там, де знаходиться новозбудований дім п. Вежейського та маєток п. Сераковського при вулиці Заболотівській. Доказом того могла слугувати наступна річ: піднесення місця, кістки людські, виявлені під час будівництва фундаментів, і традиція усна про знаходження церкви в тій стороні. Чув від п. Мюльна, архітектора міського, що в тім місці, де кістки знайдено, цілий шар землі дуже відрізнявся, що може походити від численних перегнилих трунв“⁴². Це були одні з перших „археологічних“ спостережень над давніми станиславівськими цвинтарями.

У пам'яті старожилів зберігається переказ про старий цвинтар по вул. Новгородській, 13. За переказами, цвинтар містився на подвір'ї цього будинку — будинок стоїть на самому краю кладовища. На початку 80-х років ХХ ст. при прокладанні теплотраси до новобудівлі в траншеї знаходили людські кістяки⁴³. Мешканці зауважили одну цікаву деталь: тут постійно із землі самовільно виростав виноград. Це пов'язували з тим, що виноград ріс на давньому цвинтарі, і старе коріння давало молоді пагони. Звичайно, легенди потребують наукового підтвердження, а якщо б воно знайшлося, то, можливо, ми мали б дані ще про одну приміську церкву та прицерковне кладовище.

Всі міські та приміські цвинтарі, як правило, обгороджувалися. В Станиславові вони були обнесені дерев'яними огорожами. Цвинтарі здавна були місцем, святим для живих, сюди приходили у свята і у будні з найвищими почуттями людської пам'яті і скорботи. Цвинтарі були і оберегами, прибіжищем, сховищем в часи лихоліття. Тут припинялися суперечки, насильства, тут панував спокій. Цікаву подію, що відбувалася на львівському вірменському кладовищі описав С. Баронч: „У 1704 р. дня 5 вересня стали під мурами Львова шведи і штурмом заволоділи містом. Напали також на цвинтар костела вірменського, де старшого їх (шведів — М.В.) ксьондз Деодат Нерсесович мовою своєю благав, щоби

не чинили людям жодної прикrostі. Якось на цвинтарі нікого не вбито, але за це була накладена велика контрибуція⁴⁴.

Отже, цвинтарі були місцем захисту для населення у важких, особливо воєнних часах. Це стосується традицій всіх віровизнань та народностей. Цвинтарний спокій ставав причиною розважливості ворогуючих сторін.

1787 року постановою станиславівського міського магістрату надгробні плити, хрести, пам'ятники, що стояли на старих цвинтарях, були знесені. Поступово зникала і пам'ять про них. Нові покоління івано-франківчан мусять знати про місця вічного спочинку своїх попередників.

М. Вуянко

Станиславівська кераміка XVII–XVIII ст.

Археологічні дослідження старого Станиславова — Івано-Франківська, проведені в 1995–2000 рр. в зоні будівельних робіт, — це перші спеціальні дослідження. Вони показали всю складність фахового обстеження центральної частини міста — середмістя, щільно забудованої в різні історичні періоди.

Вивчення потужного багатошарового культурного шару Станиславова, утвореного протягом другої половини XVII-першої половини XX ст., коли місто набуло сучасних силуетів, дало надзвичайно різноплановий матеріал для заповнення певних порожнин в історії міста. Серед нововиявлених археологічних об'єктів, вперше відкритих і досліджених експедиціями 1995–2000 рр., помітне місце посідає керамічний матеріал. Це найчисленніша група археологічних знахідок, що має надзвичайно важливе значення для висвітлення таких питань як хронологія, міський побут, етнографія середньовічного Станиславова, розвиток ремесла, промислового виробництва, виробничих відносин тощо.

Питання розвитку та виготовлення керамічних виробів у середньовічному Станиславові є надзвичайно мало дослідженим. Це до певної міри пояснюється тим, що на території середмістя не велися археологічні обстеження, а збережені зразки міської кераміки датуються більш пізнім часом — кінцем XIX–XX ст. З проведенням ремонтно-реставраційних та будівельних робіт в центральній частині міста у 1995—2000 рр. одночасно велися археологічні дослідження, що дозволило зібрати, хоча й невелику колекцію керамічних виробів XVII–XVIII–XIX ст. Колекція є першою збіркою, складеною виключно з підйомного матеріалу пізньосередньовічного культурного шару Станиславова. Звичайно, вона не розкриває повністю багатогранного виробничого процесу виготовлення побутової кераміки, оскільки невідкритими, а отже й не вивченими залишаються найважливіші ланки складного гон-

чарного виробництва: майстерні, гончарні печі, знаряддя праці тощо.

На території сучасної Івано-Франківської області відомими центрами гончарства в XV-XVI ст. були Галич, Коломия, Снятин, про що писав у своїй праці „Гончарство західних земель України XV-XVI ст.“ І. Крип'якевич¹. В XVII-XVIII ст. гончарський цех існував в Станиславові. Дослідник народної кераміки західноукраїнських земель К. Матейко відзначала, що в історичних документах згадується про існування в Станиславові в 1699 та 1731 роках різних ремісничих цехів, серед яких був гончарський цех². В. Грабовецький наводить опис міста Станиславова за 1709 р. (зберігається у ЦДІАЛ), де серед інших ремісничих професій у місті значився гончар, причому він був українцем (населення міста складали українці, поляки, вірмени, жиди). Гончарі були об'єднані в окремих цех. Станиславівські цехи були невеликими — по 12 чоловік у кожному³. Традиції міських гончарів безперервно розвивалися — Торгова Палата повідомляла, що у 1886 р. в Станиславові і його околицях було 50 гончарів⁴.

Серед підйомного матеріалу кераміка представлена наймасовіше. Наявна станиславівська кераміка виявлена в ур. Галицька Брама, вздовж досліджуваної частини вул. Галицької, на майдані Шептицького, біля кам'яного палацу Потоцьких.

За планами міста XVIII ст., урочище Галицька Брама знаходилося в його північній частині. Тут стояли головні в'їзні ворота Станиславова — Галицька Брама. Звідси починалася Галицька дорога. Обстеження проводилися на місці, де в XVII-XVIII ст. — на початку XIX ст. знаходилися міські фортифікаційні споруди, точніше — на північний захід від стародавньої Галицької Брами безпосередньо в колишньому рові, під валом.

Під валом проходив глибокий рів, наповнений водою. В 1672 р. У. фон Вердум зауважував, що „воевода (Андрій Потоцький — М. В.) ще збирався наказати викласти рови“⁵. Обстеження рову, проведене археологами, показало, що в цьому місці, а саме на рівні основи рову — на рівні материка, близько підходять ґрунтові води. В окремих місцях неможливо було навіть дійти до материкової породи, оскільки траншея відразу ж наповнювалася водою. Очевидно, саме ця причина послужила поштовхом до наміру вик-

ласти рови каменем — з метою зупинити постійний приплив ґрунтової води, що могло сприяти швидкому забрудненню всієї води в рові. З естетичної та санітарно-гігієнічної точки зору ця вода завжди повинна була залишатися відносно чистою та прозорою. До того ж, постійне очищення води, вибирання намулу вимагало чималої фізичної праці, а найголовніше — зайвої витрати коштів. Важко сказати, чи свій намір Андрій Потоцький здійснив, але археологічні обстеження рову в досліджуваній ділянці кам'яного покриття не виявили. Можливо, його не було зовсім. Та цілком можливо, що кам'яна вимостка рову все-ж таки існувала, але на обстежуваній археологами території була знищена під час будівництва тут багатоповерхового будинку XIX ст., адже дослідниками виявлені залишки підвальных приміщень споруди XIX ст. (теж знищених у зв'язку з новобудовою „Градобанку“). Дати конкретнішу відповідь на ці запитання можуть лише додаткові обстеження інших ділянок рову, що оточували оборонні вали — стіни по всьому периметру фортеці. Результати ж сучасного стану обстеження фортифікацій середньовічного Станиславова констатують попередньо відсутність у ровах кам'яної вимостки. На користь такого припущення говорить той факт, що на дні рову виявлено надзвичайно багато фрагментів керамічного матеріалу, датованого другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. Кераміка, фрагменти скляного посуду, тваринні кістки знаходилися безпосередньо на материкі, тобто на дні рову. Оскільки на місці дослідження виключена ймовірність існування в XVII-XVIII ст. житлово-господарських споруд, можливо, у рів, безпосередньо на материкову основу, а не на кам'яну вимостку, потрапляв сміттєвий непотріб, в результаті чого і утворився потужний культурний шар. Отже, якщо у 1672 р., як пише У. фон Вердум, рови не були обмуровані, то, цілком ймовірно, що культурні рештки, виявлені безпосередньо під оборонною стіною, могли походити вже з 70-х рр. XVII ст. Може, саме тоді почалося формування середньовічного культурного шару, а це дає прекрасні можливості для вивчення питань розвитку в Станиславові гончарного виробництва. Ця тема є майже недослідженою, документи ж свідчать, що в місті у XVII-XVIII ст. існував гончарний цех. Таким чином, зразки піднятої кераміки можуть слугувати чудовим ілюстративним матеріалом

для розкриття діяльності місцевих гончарів, для висвітлення питань побуту міщан, їх уподобань та естетичних смаків. Правда, логічно припустити, що культурні залишки могли потрапити у рів трохи пізніше, скажімо, в кінці XVII — на початку XVIII ст. — підйомний матеріал виявлено у безпосередній близькості від центральних міських воріт (в 3-х метрах від фундаментів оборонної стіни та в 3-х метрах від фундаментів брами). Можливо, охоронці пильно стежили за дотриманням чистоти і порядку біля міських брам, а, можливо, щоб не забруднювати внутрішню територію міста, дрібне сміття дозволялося скидати у рови. Керамічний матеріал є найбільш сталою, консервативною формою середньовічного виробництва, який зазнає найменше змін в оформленні зовнішнього вигляду. Невеликі фрагменти цегляної вимостки, покладеної на материк, простежено приблизно посередині рову. Вона могла походити від підвальних приміщень будинку XIX ст. Культурний шар XVII-XVIII ст. тут майже відсутній. Очевидно, в XIX ст., готуючи майданчик під будівництво, його попередньо почистили від непотрібних культурних решток. Кілька фрагментів кераміки, знайдених на цегляній вимостці, могли потрапити сюди випадково. Вражає така деталь: надзвичайно інтенсивна насиченість культурного шару під валом і майже повна його відсутність посередині рову і ближче до його зовнішньої сторони.

Підйомний керамічний матеріал представлений різноманітними виробами і датований в широкому хронологічному проміжку — від сучасного до періоду існування середньовічного міста. Для сучасників великий інтерес представляє кераміка XVII-XVIII ст. Це є автентичний речовий матеріал, який раніше не вивчався із-за відсутності фахових археологічних досліджень Станиславова. З метою виявлення зразків середньовічної кераміки приблизно в 3 м від фундаментів оборонної стіни валу і в 3 м на захід від фундаментів брами, в рові, було закладено траншею 2,0x0,6 м, яку простежено до рівня материка, тобто до дна рову. Траншея була надзвичайно інтенсивно заповнена пізньосередньовічною керамікою, представленою фрагментами посуду, кахлів, скляних виробів⁶.

З 1772 р., після захоплення Галичини Австрійською монархією, Станиславівська фортеця почала втрачати оборонне значення. Письмові історичні джерела, зокрема, магістратські документи за

1792 р., вказували, що тоді фортечні мури вже для фортеці не служили⁷. Поступово фортеця руйнувалася. Імператорським патентом 1804 року її було знесено, кріпосні рови засипано, вали розбиралися. Отже, на дні засипаних ровів був законсервований міський побутовий речовий матеріал XVII-XVIII ст.

В XIX ст. в ур. Галицька Брама, на місці досліджуваного котловану, був збудований кам'яний будинок, що простояв тут до 80-х рр. XX ст. Археологічний матеріал був зібраний в траншеї, розріз стінок якої фіксував непотривожений культурний шар — в цій ділянці фундаменти будинку XIX ст. не перерізали його.

Кераміка, зібрана в досліджуваній частині вулиці Галицької, в траншеї під спорудження сучасний підземних комунікацій, була виявлена в місцях, де в XVII-XVIII ст. стояли дерев'яні будівлі. Кераміка могла походити з тих будівель або потрапити в траншею з якихось інших споруд. Кераміку виявлено на глибині 1,5 м від сучасної поверхні, в культурному шарі XVII-XVIII ст. Цей фактор, а також типологічний аналіз зібраної кераміки дозволяє датувати її XVII-XVIII ст.

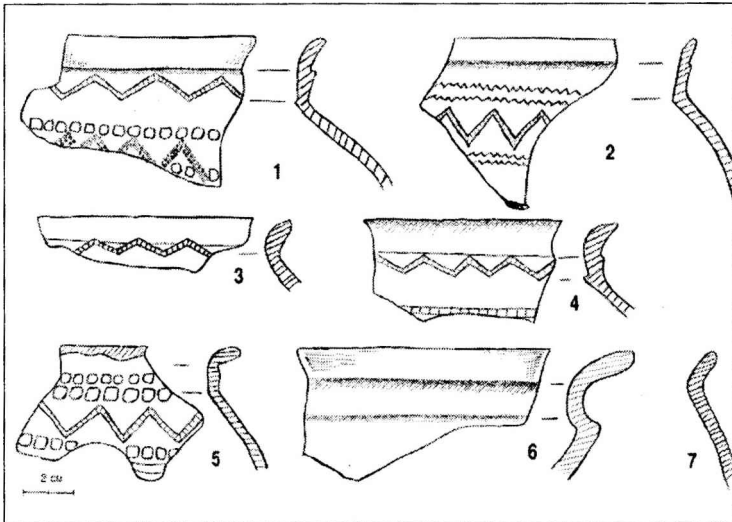

Рис. 51. Основні типи вінчиків керамічного кухонного посуду (горщиків та миски (1-7)). Орнамент — геометричний штамп.

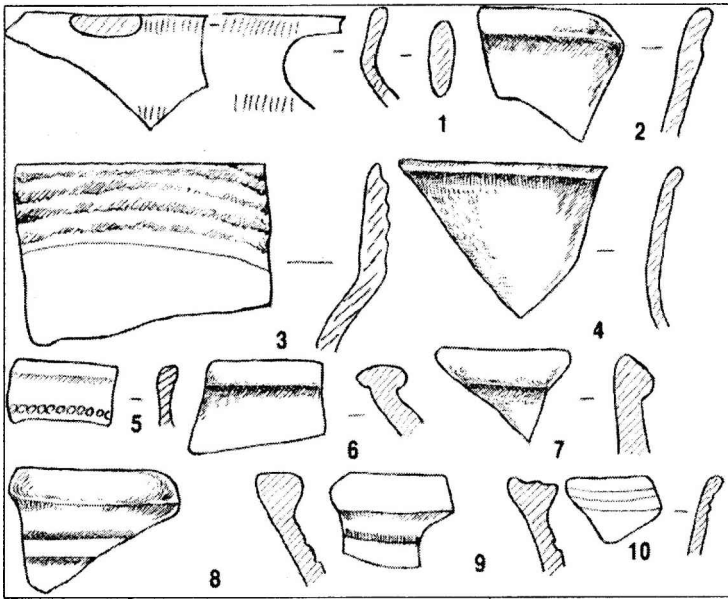

Рис. 52. Основні типи вінчиків кухонного керамічного посуду (1-10).

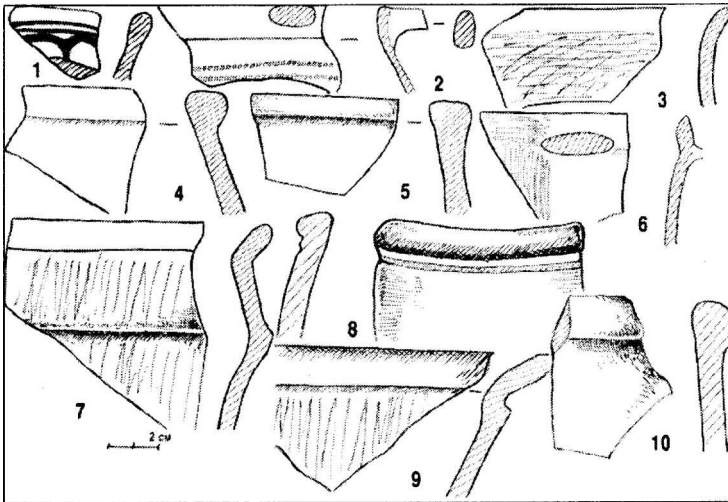

Рис. 53. Вінчики гончарного кухонного посуду. Основні типи (1-10).

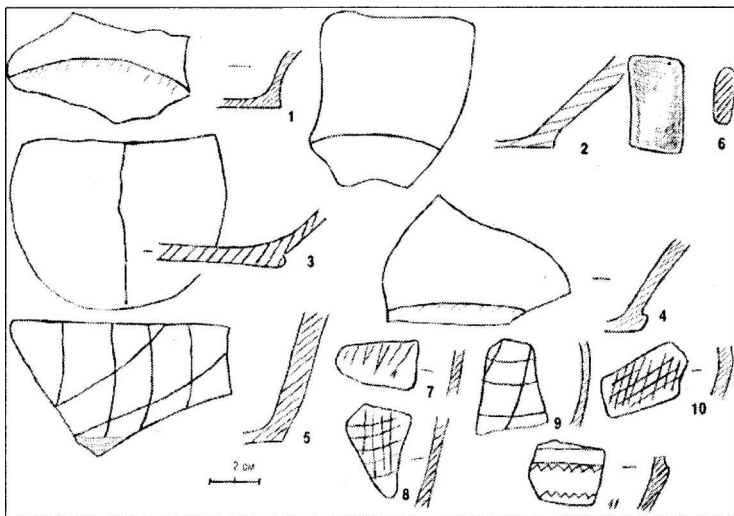

Рис. 54. Форми денець (1-5) та стінок (7-11) керамічного посуду, фрагмент вуха горщика (6).

Роботи по вул. Галицькій дали можливість виділити кілька будівельних горизонтів, які підтверджуються історичними джерелами. Обстеження велися вздовж траншеї, що пролягала по дорозі та східному пішохідному тротуару вулиці Галицької, загальноорієнтованої по осі північ-південь (навпроти будинків № 15-33). Найраніший будівельний горизонт чітко датований: він охоплює другу половину XVII-першу половину XVIII ст. — період існування дерев'яної забудови приратушевої площі. Цей культурний шар відділяється від пізніших старою дорогою — бруківкою, виявленою на глибині 1,4 м від сучасної поверхні, що являла собою мощення із великого річкового каміння. З документів відомо, що для впорядкування міста-фортеці багато зусиль доклав Йосиф Потоцький, який із 1714 р. (1713 р.) розпочав великі відбудовчі роботи, пов'язані із наслідками руйнації фортеці під час Північної війни. Після 1714 р. основна частина вулиць була забрукована. Тоді ж була впорядкована і вулична забудова, зносилися дерев'яні старі споруди: виявлені в ході обстежень будівлі знаходилися нижче бруківки. Отже, вся кераміка по лінії траншеї вздовж вулиці Галицької зібрана саме в культурному шарі XVII-

першої половини XVIII ст., як згадувалося на глибині 1,5 м від сучасної поверхні, під старою бруківкою, що і дає підстави датувати речовий матеріал цим часом. Стратиграфія східної та західної стінок траншеї показала, що згодом на ділянці дороги, яка нині відповідає нумерації будинків 15-41, та на прилеглому східному тротуарі, ніяких споруд не стояло. Факт, що траншея по вул. Галицький не є первісною (на цьому місці прокладали каналізаційно-комунікаційні труби, кабелі зв'язку тощо у 40-50-х рр. XX ст.), не суперечить датуванню зібраного речового матеріалу. Культурний шар порушувався лише на необхідній ширині траншеї, про що свідчить мішана стара засипка, яку вибирали під час сучасних ремонтно-реставраційних робіт. Траншея, закладена будівельниками влітку 1999 р., була, очевидно, ширшою від попередньої, про що свідчить стратиграфія її стінок. Зачистка виявила непорушений потужний культурний шар.

Станиславівську кераміку XVII-XVIII ст. можна поділити на кілька типів.

1. Груба червона кераміка. Черепок на зламі червоний, поверхня червоного кольору, товщина стінок 0,8 см. Глиняне тісто з невеликими домішками піску. Виявлено 4 фрагменти вінчиків посудин. Вінчики нескладного профі-

Рис. 55. Люльки, знайдені в міському рові XVII-XVIII ст. біля Галицької Брами (відтворення Наталії Заяць).

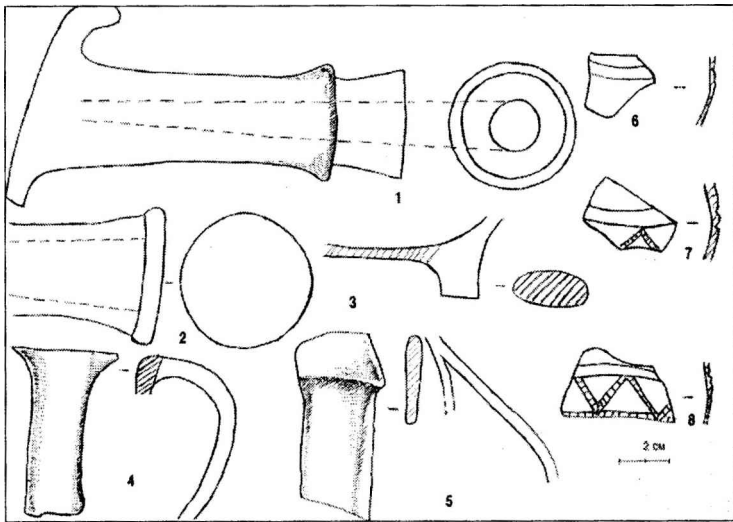

Рис. 56. Фрагменти кухонного гончарного посуду: ручка-тулійка сковорідки (1-2), сковорідка на ніжках (3), форми вушок горщиків (4-5), стінки посудин (6-8).

лю прями з внутрішнього боку, заокруглені із зовнішнього.

Серед червоної кераміки виділяються фрагменти, тісто яких містить значну кількість піску. Поверхня кераміки шорсткувата, на зламі — прошарок сірого кольору, товщина стінок — 0,7 см, вінчик дуже відігнутий назовні. Нижче вінчика стінка посудини має різкопрофільований контур — плече.

Червона кераміка представлена і фрагментами тонкостінного посуду (товщина — 0,4 см). Вінчик плавно переходить у стінку. На окремих посудинах зустрічається лінійний орнамент.

2. Сіра тонкостінна кераміка. Черепок на зламі сірий, товщина 0,2—0,4 см, дзвінкий при постукуванні. Зовнішня та внутрішня сторона — сірого кольору, глиняне тісто із значними домішками піску, поверхня шорсткувата. Зустрічаються переважно такі форми посудин як горщики та глечики. Характерною особливістю сірої кераміки є геометричний (технічний) орнамент, виконаний за допомогою штампа або зубчатого коліщатка. Орнамент наносився як на плечі, так і на нижній край вінчика горщика. На одній посудині часто поєднано кілька орнаментальних штампів.

Глечики (діаметр вінчиків переважно 16-18-20 см) мали ручки, які кріпилися до посудини або безпосередньо до вінчика (зовнішній край вінчика плавно переходив у ручку), або до стінок. Ручки зустрічаються овальної, стрічкоподібної форми. Кілька фрагментів сірої кераміки мають досить товсті стінки — 0,7 см. Знайдені денця глечиків (діаметр 5,5 см, 9,0 см) вазоподібної форми.

3. Лощена кераміка. Цей тип кераміки представлений фрагментами вінчиків, стінок, донець посудин різних форм: мисок, глечиків, горщиків, сковорідок. Він має характерну поверхню, яка завдяки особливому способу обробки набула металічного блиску. Вся станіславівська лощена кераміка сірого кольору. На зламі черепок сірий, переважно товстостінний (до 0,9 см), є і тонкостінні (0,5 см). Глиняне тісто з незначними домішками піску. Поверхня зустрічається як гладка, так і шорсткувата, блискуча. Лощення виконане спеціальними лощилами, являє собою вертикальні або горизонтальні лінії, які часом вкривали поверхню посудини суцільним штрихуванням, часом утворювали характерну сітку, внаслідок чого посудина, виглядала дуже ефектною. Лінії на вінчиках, шийках посудин здебільшого горизонтальні, на стінках — вертикальні. Лощення вкривало або всю поверхню посудини, або лише частину її. Часто лискувалася не лише зовнішня поверхня, але й внутрішня. Всередині посудини лощення також виконувалося вертикальними та горизонтальними лініями. Серед станіславівської лощеної кераміки виділяються товстостінні миски, макітри великих форм — діаметр по вінчику в окремих випадках становив 34,0 см. Знайдено кілька фрагментів лощених глечиків з ручками.

4. Окрему групу складає полив'яна кераміка. Зустрічаються переважно фрагменти неглибоких тарілок. Посуд вкритий поливою повністю з обидвох сторін або частково, в більшості — з внутрішньої сторони. Полива ясного зеленувато-жовтого, жовтого, світло- та темнокоричневого кольорів.

Крім керамічного столово-кухонного посуду в культурному шарі XVII-XVIII ст., в колишньому оборонному рові (ур. Галицька Брама), знайдено кілька глиняних люльок. Всі вони без чубука, темно-сірого або червоного кольору, чашечки мають форму глечика. Висота люльок — 3-4 см, діаметр чашечки — до 2,0 см.

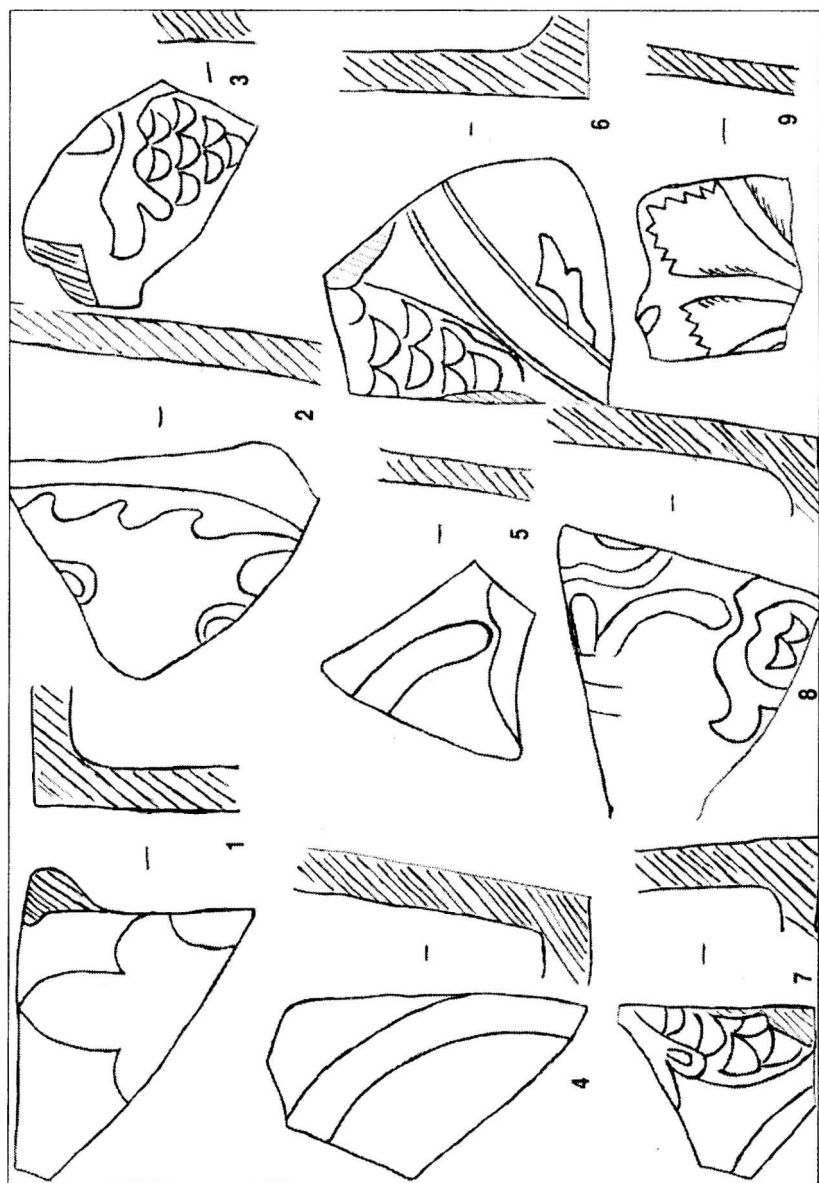

Рис. 57. Керамічні кахлі (1-9).

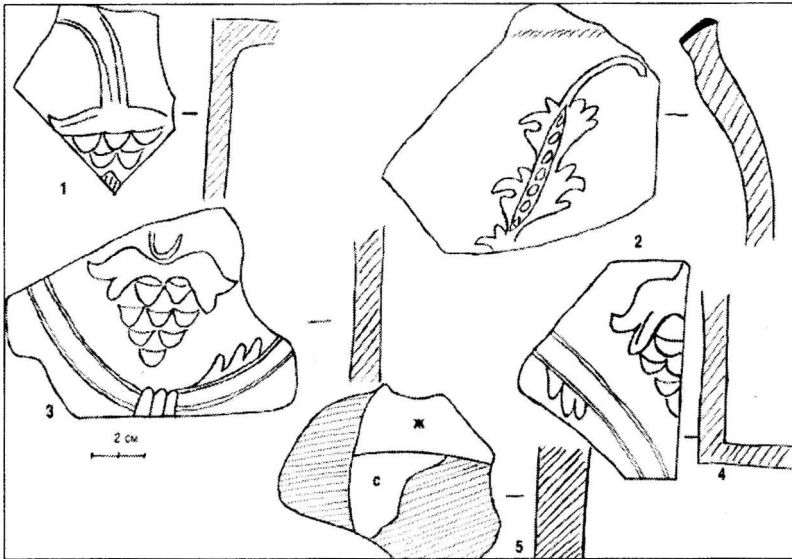

Рис. 58. Керамічні кахлі (1-4), плитка (5)

Стінки люльок прикрашені рельєфним геометричним орнаментом, окремі з них грановані.

Фрагменти кераміки XIX ст. виявлені у культурному шарі, датованому за стратиграфією та речовим матеріалом цим часом. Зразки кераміки XIX ст. знайдені у всіх досліджуваних ділянках середмістя — в ур. Галицька Брама, в траншеях по вул. Галицькій, в районі палацу Потоцьких по вул. Шпитальній, в будівельному котловані при спорудженні сучасного банку „Україна“. За способом зовнішнього оформлення кераміку XIX ст. можна поділити на орнаментовану і неорнаментовану, полив'яну повністю з обидвох сторін або частково та неполив'яну. Це в основному фрагменти кухонного та столового посуду різного призначення і форм. Особливо цікавими є фрагменти глиняних ринок світло-цегляного кольору, які побутували і у XVIII ст. Такі ринки, часом полив'яні з внутрішнього боку, мали характерні трубчасті ручки — „тулійки“, порожні всередині, на зовнішній стороні (по зовнішньому краю ручки) — закриті або з отвором, діаметр їх становив 3-5 см. Такі ручки „тулилися“ до стінки посудини.

Часто на місці з'єднання стінки та ручки трапляються заглиблення від пальців, які майстер залишав спеціально.

Знайдено кілька фрагментів стінок з денцями від ринок на „ніжках“, фрагменти горщиків, мисок тощо.

В побуті міського населення широко використовувались кахлі. Вони були важливим декоративним елементом для прикрашення інтер'єрів та фасадів будинків. Серед керамічного матеріалу, виявленого під час археологічних досліджень середмістя Станиславова, кахлі посідають значну частину, що дозволяє зробити їх систематизацію, типологізацію, аналіз орнаментальних мотивів.

Кяхлі належали до розряду дороговартісних товарів, а тому придбати їх могли лише багатші верстви населення. Заможна частина населення, яка замовляла предмети розкошів, зосереджувалася саме в містах, де концентрувалося торгово-ремісничє життя. Тим осередком і був середньовічний Станиславів. Польська фортеця XVII-XVIII ст., зведена руками місцевого українського населення, дбала, в першу чергу, про добробут польських магнатів та осадників. Історичні джерела того часу висвітлюють становище станиславівського середмістя: тут проживало багате католицьке населення, патриції, орендарі і заможні верстви купців та ремісників. Плебеї мешкали на підзамчу та чотирьох передмістях: Заболотівському, Тисменицькому, Галицькому і Лисецькому.

В інтер'єрах кахлі використовувалися для оздоблення печей, які слугували не лише для опалення, але й як прикраса кімнати. Крім того часто кахлями викладали стіни, підлогу. Кахлі як декоративний матеріал відомий здавна. Виробництво керамічних плиток, кахлів було широко розвинуте вже у давньоруських містах XI-XIII ст., зокрема, в столичному Галичі.

Розквіт виробництва кахлів на Україні спостерігається, починаючи з кінця XVII ст.

Виготовленням кахлів займалися станиславівські гончарі.

Всі кахлі, знайдені під час археологічних досліджень Станиславова, представлені фрагментами. Колекцію складають різні типи кахлів — полив'яні та неполив'яні. В свою чергу їх можна поділити на дві групи: орнаментовані та кахлі без орнаменту.

Найранішим типом кахлів, датованих культурним шаром XVII-XVIII ст., є неполив'яні кахлі, т.зв. „червоні“, теракотові кахлі.

Вони мають природний червоний колір добре випаленої глини, знайдені в траншеї по вул. Галицькій (кв. 75—90) на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Переважна більшість червоних кахлів (90 %) оздоблена рельєфним орнаментом. Частина червоних кахлів — без орнаменту, з гладкою поверхнею.

В одному культурному шарі з червоними теракотовими кахлями знаходилися полив'яні кахлі, оздоблені переважно поливою зеленою кольору. Зелена полива зумовила назву такого типу кахлів — „муравлені“. Серед полив'яних кахлів старого Станиславова саме „муравлені“ становлять більшу частину. Найвність в культурному шарі XVII-XVIII ст. одночасно кахлів обох типів засвідчує, що вони побутували паралельно. Муравлені станиславівські кахлі, як і червоні, були оздоблені рельєфним орнаментом. Виявлено й кілька полив'яних зелених гладких керамічних плиток — без орнаменту.

На всіх виявлених орнаментованих кахлях зустрічається єдиний сюжет, причому він використаний як на „червоних“, так і на „муравлених“ кахлях. В обох випадках рельєфні орнаментальні лінії за формою та розмірами співпадають майже один до одного.

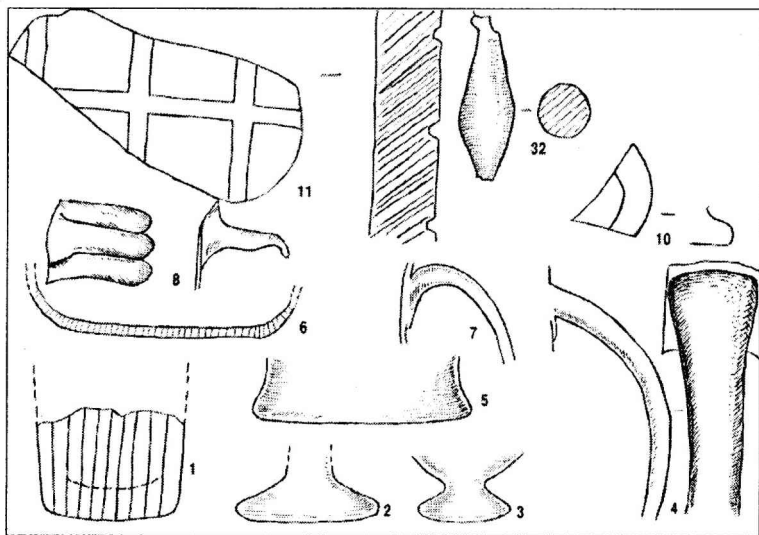

Рис. 59. Скляний посуд, фрагменти (1-10). Форми вушок посудин (4, 7-8). Скляна плитка, фрагмент (11).

Польовий опис археологічних знахідок (фрагмент)

№ п/п	Назва предмету	Датування	Місце знаходження, глибина	Розмір (см)	Опис предмету
1	2	3	4	5	6
1.	Фрагмент плитки	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	8х3	Зелена полива, рослинний орнамент
2.	Фрагмент плитки	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	6х3	Коричнева полива
3.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	9х9	Неполиваний, рослинний орнамент
4.	Фрагмент плитки	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	8х7	Зелена полива, без орнаменту
5.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	8х9	Коричневий, неполиваний
6.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	7х4	Коричневий, неполиваний
7.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	7х5	Коричневий, рослинний орнамент
8.	Фрагмент плитки	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	11х12	Коричневий, без орнаменту
9.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	7х5	Зелена полива, рослинний орнамент
10.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	6х8	Зелена полива, рослинний орнамент
11.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	5х4	Зелена полива, рослинний орнамент
12.	Фрагмент плитки	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	5х8	Неполиваний, жовтого та синього кольорів
13.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	4х5	Неполиваний, рослинний орнамент
14.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	5х8	Неполиваний, рослинний орнамент
15.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	6х7	Зелена полива, рослинний орнамент
16.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	3х4	Зелена полива, рослинний орнамент
17.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 75, глибина 1,5 м	4х5	Зелена полива, рослинний орнамент

1	2	3	4	5	6
18.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	5x5	Зелена полива, рослинний орнамент
19.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	5x7	Неполиваний, рослинний орнамент
20.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	5x6	Зелена полива, рослинний орнамент
21.	Вінчик зі стінкою	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	6x9	Неполиваний, коричневий
22.	Стінка посудини з вінчиком	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	2x9	Зовні без поливи, всередині жовта полива
23.	Фрагмент стінки і денця	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	2 x10	Зовні без поливи, всередині коричнева полива
24.	Фрагмент стінки і денця	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	2 x10	Зовні без поливи, всередині коричнева полива
25.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	7x9	Чорнолощений
26.	Фрагмент вінчика і стінки	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	5x7	Чорнолощений
27.	Фрагмент стінки з денцем	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	5x6	Чорнолощений
28.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	4x8	Сірий колір
29.	Фрагмент стінки з вінчиком	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	4x5	Сірий колір
30.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 76, глибина 1,5 м	2x3	Сірий колір, лощена
31.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	2x3	Сірий колір, лощена
32.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	3x2,5	Зелена полива
33.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	4x5	Зелена полива
34.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	3x5	Зелена полива
35.	Фрагмент кераміки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	3x3	Коричневий колір
36.	Фрагмент вінчика з стінкою	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	5x6	Зелена полива

1	2	3	4	5	6
37.	Фрагмент вінчика з ручкою	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	2x7	Зелена полива, геометричний орнамент
38.	Фрагмент денця із стінкою	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	2x8	Неполиваний
39.	Фрагмент ручки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	1,5x3	Неполиваний
40.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	1x3	Чорнолощений
41.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	2x3	Чорнолощений
42.	Фрагмент денця	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	3x5	Коричневий
43.	Фрагмент вінчика	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	2x3	Полива, орнамент
44.	Фрагмент вінчика	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	3x5	Неполиваний, коричневий
45.	Фрагмент вінчика	XVII-XVIII	Квадрат 78, глибина 1,5 м	4x3	Часткова зелена полива
46.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x4	Часткова полива
47.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	4x4	Часткова полива
48.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x3	Часткова полива
49.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	2x4	Неполиваний, сірого кольору, геом. орнамент
50.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	2x2	Неполиваний, сірого кольору, геом. орнамент
51.	Фрагмент стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	2x3	Неполиваний, сірого кольору, геом. орнамент
52.	Фрагмент вінчика	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	2x4	Неполиваний, чорного кольору, геом. орнамент
53.	Фрагмент кераміки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	4x4	Неполиваний, коричневого кольору
54.	Фрагмент вінчика	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	4x6	Неполиваний, коричневого кольору
55.	Фрагмент вінчика	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x4	Неполиваний, коричневого кольору

1	2	3	4	5	6
56.	Фрагмент кахлі	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x5	Неполиваний, коричневого кольору
57.	Фрагмент денця	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3,5x4	Неполиваний, коричневого кольору
58.	Фрагмент скляної ручки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x3	Світло-зеленого кольору
59.	Фрагмент скляної стінки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x5	Світло-зеленого кольору
60.	Фрагмент скляної ніжки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	2x3	Світло-зеленого кольору
61.	Фрагмент скляної ніжки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	2x7	Світло-зеленого кольору
62.	Фрагмент скляної плитки	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	5x10	Світло-зеленого кольору
63.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	5x29	Дерево
64.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	6x7	Дерево
65.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x9	Дерево
66.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	5x8	Дерево
67.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	4x8	Дерево
68.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x5	Дерево
69.	Фрагмент дерев'яного виробу	XVII-XVIII	Квадрат 100, глибина 1,5 м	3x5	Дерево

Це підтверджує думку, що вони виготовлялися одночасно і паралельно, з використанням єдиних формочок для витискання орнаментів, які виготовлялися з одного оригіналу. Сюжетним мотивом на кахлях є виноградне гроно, обрамлене круглою рельєфною рамкою. Подібність сюжетів та техніки виконання орнаменту показує, що вони могли виготовлятися одними майстрами.

На одному зразку (фрагмент) зображено трилисник — цей рослинний орнамент також був досить розповсюджений. Краї трилисника впритул прилягають до країв кахлі.

В культурному шарі XIX ст. знайдено чимало фрагментів кахлів, покритих білою поливою. Це переважно неорнаментовані зразки, лише на одному, по краю, є рельєфна геометрична рамка. Зустрічаються „плямисті“ кахлі, де на білу поливу наносилися коричневі плями невизначених аморфних обрисів. Серед кахлів XIX ст., крім білих полив'яних, є зразки, вкриті ясною зеленою та коричневою поливою. Всі вони мають гладку поверхню.

Всі кахлі мають квадратну, інколи підпрямокутну форму. Розмір виявленої цілої сторони кахлі становить 12 см.

Внутрішня поверхня більшості кахель дуже закопчена, тобто вони були у вжитку. Серед знайдених зразків є майже всі деталі облицювання печі: „стінні“ кахлі (слугували для облицювання „дзеркала“ печі), „поясові“ (для викладення фризів), „перемички“ (для утворення горизонтальних тяг), „кутові“ (для облицювання кутів печі).

Крім пічних кахлів виявлено кілька фрагментів плиток прямокутної форми. Це були червоні плитки (кольору природної випаленої глини) без поливи і плитки, вкриті зеленою поливою. Товщина обох видів плиток і становила 1,8 см — очевидно, ними викладали підлогу приміщень. Поверхня їх дещо груба, шорсткувата.

Отже, навіть побіжне вивчення станиславівських кахель дає можливість говорити про високий рівень розвитку цього виду ремесла. Процес виробництва кахель був багатогранний: вироблялися різні види зразків. Кожний товар мав і відповідну ціну, а отже, і відповідного споживача. Гладкі, неорнаментовані, кахлі мали попит у незаможних верств міського населення, розкішно орнаментовані призначалися для заможних міщан — польського, вірменського, патріциату, єврейської верхівки. Кахлі були важливим аксесуаром міського побуту.

Багаточисельним археологічним матеріалом є залишки скляних виробів, датованих за стратиграфією та речовим матеріалом культурних шарів XVII-XVIII та XIX ст. Вироби із скла посідали важливе місце у побуті станиславівських міщан цього періоду.

З історичних джерел, зокрема, з опису Станиславова за 1709 р., відомо, що тоді в місті налічувалося 19 ремісничих спеціальностей, серед яких значився скляр. Цікаво відзначити, що станиславівським склярем був майстер — єврей. Очевидно, він був добре обізнаний з гутним виробництвом, мав майстерню і поміч-

ників. На сьогодні, на жаль, немає інших відомостей про діяльність станиславівських склярів, не локалізовано склярної майстерні, але цілком логічно припустити, що знайдені вироби із скла є місцевого виробництва.

При археологічному обстеженні міського оборонного рову в ур. Галицька Брама розвідкові траншеї були досить інтенсивно заповнені уламками скляних виробів, що опосередковано може свідчити про їх місцеве походження. Якість станиславівських скляних виробів відповідала технічному рівню гут того часу.

До асортименту скляних виробів входили віконне скло та посуд. Серед станиславівських знахідок віконного скла немає.

Посуд представлений такими типами:

1. Посуд для пиття циліндричної форми — тип сучасної склянки. Стінки склянок були грановані та гладкі, денця досить товсті — до 1,5 см.

2. Посуд для пиття типу келихів (стопок) на ніжках різної форми та висоти. Масивне дно відносно стінок забезпечувало стійкість келихів.

3. Посуд для пиття типу кухлів. Стінки посудин гладкі.

4. Циліндричний посуд для зберігання рідини.

Денця усіх скляних посудин вдавнені в центрі досередини. Деякі з посудин, особливо типу кухля, мають ручки, що відзначаються різноманітністю форм.

Станиславівський скляний посуд виготовлений переважно із т.зв. „простого“ скла або скла „зеленої води“. Це скло не зовсім прозоре, різних відтінків зеленого кольору. В скляній масі є більша чи менша кількість пухирців повітря — дефекти, характерні для скла гутного виробництва.

Станиславівські гуті, як і гончарні майстерні, — не локалізовані. Детальніший аналіз виробів місцевих майстрів — склярів, гончарів, бондарів та інших ремісничих професій можливий буде після подальших археологічних досліджень як середмістя, так і передмість, де розташовувалися ремісничі осередки. Старі виробничі будівлі не збереглися, але фрагменти керамічного матеріалу, скляного посуду дають можливість для вивчення технології гончарного та гутного виробництва Станиславова.

Заключення

Пам'ятки середньовічного Станиславова XVII-XVIII ст. створюють неповторний образ міста і ставлять його в ряд найцікавіших міст України, чії старі архітектурні комплекси входять до всесвітньовідомих.

Станиславів часів пізнього середньовіччя, побудований у своїй більшості в стилі бароко і пізнього ренесансу, увібрав у себе дух та традиції тогочасної західноєвропейської культури, що виявилось у розвитку міської архітектури, живопису, освіти тощо. Зусилля пануючої в Галичині Речі Посполитої були спрямовані на задоволення, в першу чергу, своїх потреб. Якщо говорити конкретно про пам'ятки архітектури, то побачимо: коли на середину XVIII ст. польська та вірменська громади міста мали уже свої величаві кам'яні костели, то про муровану українську церкву говорити не доводиться. Набагато пізніше, уже в XIX ст., вірні української церкви одержують у користування колишній єзуїтський костел. Те ж можна сказати й про стан української освіти.

Дослідники містобудівельних принципів Станиславова XVII-XVIII ст. справедливо відзначають, що планувальна композиція міста органічно поєднувала принципи, які традиційно були характерні для середньовічного містобудування Галичини, з новаторськими принципами західноєвропейського бароко.

Надзвичайно актуальним для сучасників є збереження існуючих пам'яток Станиславова-Івано-Франківська XVII-XVIII ст., а також реконструкція уже знищених, якою, наприклад, є Галицька Брама. Це прямий обов'язок громадян міста перед майбутнім України.

Джерела та література

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ПІДЗЕМНА КНИГА МІСТА

1. Якщо копнути у первісну добу. Інтерв'ю Вероніки Заник із археологом Ігорем Кочкіним//Газ. „Західний кур'єр“. — 9. 02. 2001. — №6. — С. 7.
2. Див. експозицію Івано-Франківського краєзнавчого музею.
3. Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.
4. Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

ВСТУП

1. Грибович М. Історія окружного міста Станиславова в 1847 році.
2. Barącz Sadok. Pamiątki miasta Stanisławowa.-Lwów, 1858.
3. Szarlowski Aloize. Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym.- Stanisławów, 1887.
4. Gajkowski Stanisław. Stanisławów i jego pamiątki z dawnych czasów. - Stanisławów, 1922.
5. Chowaniec Czesław. Ormianie w Stanisławowie w XVII-XVIII wieku.— Stanisławów, 1928.
6. Zieleński Józef. Z badań nad historią Stanisławowa. Wiadomości historyczne. — Dodatek do kwartelnika historycznego, 1931. — №2-3; Zieleński Józef. Herb miasta Stanisławowa, 1938.
7. Васюта І. К. Івано-Франківськ// Історія міст і сіл УРСР. — Івано-Франківська область. — К., 1972. — С. 53-80.
8. Грабовецький В. Місто в межиріччі Бистриці// Комсомольський прапор (Івано-Франківськ), 1986 — 18, 21, 25, 30 жовтня, 4, 11, 13, 15, 20, 22, 25, 27, 29 листопада, 11 грудня 1987 — 6, 17, 29 січня, 3, 7, 14, 21 лютого, 19, 21, 24 березня, 4, 25, 28 квітня, 7 травня; Грабовецький В. В., Карпенко О. Ю. Сходінками історії — у майбутнє. До 325-річчя міста Івано-Франківська. — Івано-Франківськ, 1987; Грабовецький В. В. Нариси історії Івано-Франківська. З найдавніших часів до початку ХХ століття. Івано-Франківськ, 1989; Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — Івано-Франківськ, 1999.
9. Арсенич П. Станиславів — столиця ЗУНР. — Івано-Франківськ, 1993.
10. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. Історико-культурний путівник. — Львів, 1994.

11. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станиславова). Перша половина ХХ ст. — Івано-Франківськ, 1998.
12. Паньків М. Ратуша. Історичний нарис. — Івано-Франківськ, 1999.
13. Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станиславова). Історична хроніка міста з 1662 року. — Івано-Франківськ, 1998.
14. Wierzejski L. Stanisławów grod Rewery. - Wrocław, 1993.
15. Barański K. Przemieneli, zagończycy, chliborobi, chasydzi. — Rzecz o ziemi Stanisławowsko-Kolomyjsko-Stryjskiej.— London, 1988.
16. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. — Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1971. — Т. I; Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1982. — Т.2.
17. Василенко Б. А. Питання про стародавнє населення на території історичного Івано-Франківська// Тези обласної науково-практичної конференції, присвяченої 325-річчю заснування міста Івано-Франківська. — Івано-Франківськ, 1987. — С. 76-78.

СТАНИСЛАВІВСЬКА ФОРТЕЦЯ: ОБОРОННІ СТІНИ, ГАЛИЦЬКА БРАМА, МІСТ

1. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. — Львів, 1994. — С. 67.
2. Ульрих фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. З німецької переклав Іван Ів. Сварник// Жовтень, 1983. — №10. — С. 100.
3. Franciszek Paulin Dallerac. Les Anecdotes de Pologne on Memoires secrets du Regne de Jan Sobieski III du nom. Amsterdam.- 1699.— Т. I-III.—С. 255.

ЗАБУДОВА СТАРОГО СТАНИСЛАВОВА

1. У. фон Вердум. Згад. праця. — С. 100.
2. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 37.
3. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
4. „Зоря Галицька“. — 1850. — Ч. 2. — С. 91.
5. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
6. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — 57.
7. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.

8. Там же. — С. 100.
9. Там же.
10. Szarlowski A. — Вказ. праця. — С. 225.
11. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
12. Там же.
13. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850-1943 рр. — Львів—Краків, 1944. — Перевидання: Івано-Франківськ, 1998. — С. 95.
14. Паньків М. Ратуша. Історичний нарис. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 4.
15. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
16. Паньків М. Вказ. праця. — С. 6, 16-17.
17. Chowaniec Czeslaw. Ormianie w Stanisławowie w XVII-XVIII wieku. - Stanisławów, 1928.
18. Полек В. Вказ. праця. — С. 18.
19. Szarlowski A. - Вказ. праця. — С.95-96.
20. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 17-18.
21. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
22. Полек В. Вказ. праця. — С. 6.
23. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Кадетського Собору Святого Воскресіння. — С. 18.
24. Полек В. Вказ. праця. — С. 9.
25. Szarlowski A. — С. 96-99.
26. Полек В. — С. 18.
27. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
28. Словник української мови. АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — В 11 томах. — К., 1971. — Т. 11. — С. 140-141.
29. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Кадетського Собору Святого Воскресіння. — С. 18.
30. Полек В. Вказ. праця. — С. 18.
31. Szarlowski A. — С. 105.
32. Там же. — С. 96.
33. Там же. — С. 105-106.
34. Там же. — С. 106.
35. Там же. — С. 106.
36. „Вісник“. Офіційне видання Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації. — Івано-Франківськ, 1999. — №17. — Жовтень. — С. 7.
37. Szarlowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski. — С. 91-108; Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Со-

- бору Святого Воскресіння. — С. 19.; Полек В. Вказ. праця. — С. 18.
38. Полек В. Вказ. праця. — С. 50.
39. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
40. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — С. 67.
41. Полек В. Вказ. праця. — С. 69.
42. Там же. — С. 9-10.
43. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. — Львів, 1932. —
Перевидання: Львів, 1991. — С. 30.
44. Там же. — С. 27.
45. Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 306.
46. Szarlowski A. — Вказ. праця. — С. 158-161.

ЦВИНТАРІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СТАНИСЛАВОВА

1. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
2. Пастернак Я. Старий Галич. — С. 84-85.
3. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 258-259.
4. Там же. — С. 258-259.
5. ІФОДА. — Ф. Р-388 сч. Оп. 2. — Од. зб. 72. — Арк. 2.
6. Там же. — Арк. 1-4.
7. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 215.
8. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 215.
9. Полек В. Вказ. праця. — С. 17.
10. Там же. — С. 17.
11. Wierzejski L. — С. 11.
12. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 96.
13. Там же. — С. 96-97.
14. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 258-259.
15. Barącz S. Ryś dziejów ormiańskich. — Ternopol, 1869. — С. 167.
16. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — С. 62.
17. Там же. — С. 66.
18. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Вірменські поселення XIII-XVIII ст. — Т. V. — Івано-Франківськ, 1994. — С. 158-161.
19. Barącz S. Ryś dziejów ormiańskich. — С. 314-317.
20. Там же. — С. 314-317.
21. Barącz S. Ryś dziejów ormiańskich. — С. 102.
23. Там же. — С. 125.
24. Szarlowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski. — С. 258-259.
25. Там же. — С. 258-259.
26. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.

27. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. — С. 17.
28. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 45.
29. Там же. — С. 225.
30. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. — С. 11-15.
32. Сельський В. Слідами старої карти//Прикарпатська правда. — 15.09.1987. — №178.
33. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — С. 223.
34. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 224, 258-259.
35. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станіславова). Перша половина ХХ ст. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 74.
36. Полек В. Вказ. праця. — С. 47.
37. Szarlowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski. — С. 224.
38. Полек В. Вказ. праця. — С. 41, 50.
39. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. — С. 15-17
40. Сельський В. Вказ. праця.
41. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. — С. 16.
42. Szarlowski A. Вказ. праця. — С. 102.
43. Спогади мешканця Івано-Франківська Федика Мирона Ярославовича, інструктора міжшкільного виробничого комбінату.
44. Barącz S. Ryś dziejów ormiańskich. — С. 134.

СТАНІСЛАВІВСЬКА КЕРАМІКА XVII-XVIII СТ.

1. Крип'якевич І. Гончарство західних земель України XV-XVI ст. Рукопис// Матейко К. Народна кераміка західних областей Української РСР. — К., 1959. — С. 16.
2. Матейко К. Народна кераміка західних областей РСР. — К., 1959. — С. 21.
3. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — С. 87-92.
4. Матейко К. Вказ. праця. — С. 25.
5. У. фон Вердум. Вказ. праця. — С. 100.
6. Вуянко М. Кераміка старого Станіслава// Івано-Франківськ: минуле і сучасність. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 335-літтю заснування Івано-Франківська (Івано-Франківськ, 15 травня 1997 року). — Івано-Франківськ, 1997. — С. 5.
7. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. — С. 41.

Список ілюстрацій

1. Ситуаційний план центральної частини міста. Ремонтно-реставраційні роботи. 1999.
2. Фортечний провулок. Фрагмент валу. 2001.
3. Станиславів XVII-XVIII ст. Система в'їзду. Галицька Брама.
4. Галицька Брама. Міст
5. Галицька Брама. Південна стінка траншеї
6. Галицька Брама. Міст
7. Галицька Брама. Опорний стовп дерев'яного моста
8. Галицька Брама. Дерев'яний міст. Східна стінка траншеї
9. План Станиславова. 1743. Середмістя.
10. Зеновій Соколовський. Вулиця Передня Жидівська у колишньому Станиславові. Перо. Туш
11. Зеновій Соколовський. Костел Пресвятої Діви Марії. Перо. Туш.
12. Станиславів. Клеймо на скляній посудині із зображенням герба роду Потоцьких
13. Івано-Франківськ. Вул. 2000-ліття Різдва Христового. Земляний вал. Розріз по північній стінці.
14. Івано-Франківськ. Вул. 2000-ліття Різдва Христового. Залишки кам'яної оборонної стіни, прилеглої до валу.
15. Івано-Франківськ. Вул. 2000-ліття Різдва Христового. Фрагмент кам'яної оборонної стіни.
16. Зеновій Соколовський. Костел Єзуїтів. 1729. (Сучасний собор Св. Воскресіння УГКЦ). Перо. Туш.
17. Йосиф Потоцький. Портрет невідомого художника. 1715
18. План Станиславова. 1792 р.
19. Залишки кам'яних фундаментів будівлі XVIII ст. на сучасному майдані Шептицького
20. Майдан Шептицького. В траншеї виявлено підвали знесеного будинку
21. Зеновій Соколовський. Костел Єзуїтів. 1729 р. (Сучасний собор Св. Воскресіння УГКЦ). Перо. Туш
22. Зеновій Соколовський. Колишня колегія Єзуїтів (Сучасний корпус Медакадемії). Перо. Туш.
23. Роботи на Майдані Шептицького

24. Івано-Франківськ. 1999. Вулиця Галицька. Схематичний план-розріз досліджуваних траншей
25. Івано-Франківськ, 1999. Вулиця Галицька. Стратиграфія.
26. Вулиця Галицька. Залишки дерев'яної будівлі XVII-XVIII ст.
27. Вулиця Галицька. Дерев'яна будівля XVII-XVIII ст. Західна сторона траншеї
28. Будівельний майданчик біля УАПЦ. Південна стінка котловану. Дерев'яна будівля — фрагмент стіни та кам'яного фундаменту.
29. Будівельний майданчик біля УАПЦ. Північна стінка котловану. Фрагмент дерев'яної споруди.
30. Вулиця Тринітарська. Тут була стара криниця. На материку — рештки дерев'яного цамриння
31. Вулиця Тринітарська. Західна стінка будівельного котловану, де виявлено криницю
32. Вулиця Галицька, дорога. Західна сторона траншеї. Фрагмент підвалу знесеного кам'яного будинку
33. Фрагмент підвальних приміщень, відкритих під час реставраційних робіт з північного боку ратуші 2000-2001.
34. Зеновій Соколовський. Панорама центральної частини Івано-Франківська. Перо. Туш.
35. Майдан Шептицького. Цвинтар XVII-XVIII ст. біля католицького костелу. Західна стінка будівельного костелу.
36. Фрагмент цвинтаря XVII-XVIII ст. на сучасному майдані Шептицького. Західна стінка будівельного котловану.
37. Майдан Шептицького. Цвинтар XVII-XVIII Розріз по північній стінці розкопу.
38. Майдан Шептицького. Центральна крипта костелу Пресвятої Діви Марії. Саркофаг.
39. Майдан Шептицького. Центральна крипта костелу. Кам'яний саркофаг для дитячого поховання.
40. Майдан Шептицького. Центральна крипта костелу. Кам'яний саркофаг із віком.
41. План крипт костелу Пресвятої Діви Марії (виготовлено Івано-Франківською філією Науково-реставраційного Проектного Інституту „Укрзахідпроектреставрація. Директор філії Зеновій Соколовський).
42. Майдан Шептицького. Костел — колегіата. Коридор західної крипти костелу.
43. Залишки кістяка в поховальній ніші західної крипти костелу. Тут же знайдено фрагменти дерев'яної трунви.
44. Майдан Шептицького. Католицький костел. Західна крипта. Поховальна ніша.

45. В будівельному смітті однієї із ніш західної крипти було виявлено кілька людських черепів.

46. Майдан Шептицького. Костел. Західна крипта. Людські черепи, виявлені в поховальній ніші.

47. Майдан Шептицького. Західна крипта костелу. Коридор між нішами №1 та №2. Під шаром будівельного сміття та річкового каміння виявлено людські кістяки.

48. Західна крипта костелу. Залишки дерев'яної трунви, знайденої в шарі будівельного сміття.

49. Майдан Шептицького. Костел Пресвятої Діви Марії. Сходи, що вели до західної крипти костелу.

50. Станиславівська фортеця XVIII ст. Схема розташування прицерковних (прикостельних) цвинтарів.

51. Основні типи вінчиків керамічного кухонного посуду (горщики та мисоки (1-7)). Орнамент — геометричний штамп.

52. Основні типи вінчиків кухонного керамічного посуду (1-10).

53. Вінчики горчарного кухонного посуду. Основні типи (1-10).

54. Форми донець (1-5) та стінок (7-11) керамічного посуду, фрагмент вуха горщика (6).

55. Люльки, знайдені в міському рові XVII-XVIII ст. біля Галицької Брами (відтворення наталії Заяць).

56. Фрагменти кухонного гончарного посуду: ручка-тулійка сковорідки (1-2), сковорідка на ніжках (3), форми вušок горщиків (4-5), стінки посудин (6-8).

57. Керамічні кахлі (1-9).

58. Керамічні кахлі (1-4), плитка (5).

59. Скляний посуд, фрагменти (1-10). Форми вušок посудин (4, 7-8). Скляна плитка, фрагмент (11).

Наукове видання

**Вуянко, Марія
Томенчук, Богдан**

Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станиславова)

Матеріали охоронних археологічних досліджень
(1998-2001 рр.)

Комп'ютерний набір — Надія Романишин
Комп'ютерна верстка — Володимир Будник

© Видавництво „Нова Зоря“,

м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (03422) 254-49,
e-mail: nz@com.if.ua <http://nz.com.if.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстра суб'єкта видавничої справи
серія ДК №402 від 04.04.2001 р.

Здано в набір 21.03.2001. Підписано до друку 01.10.2002.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Латинська. Друк офсетний.

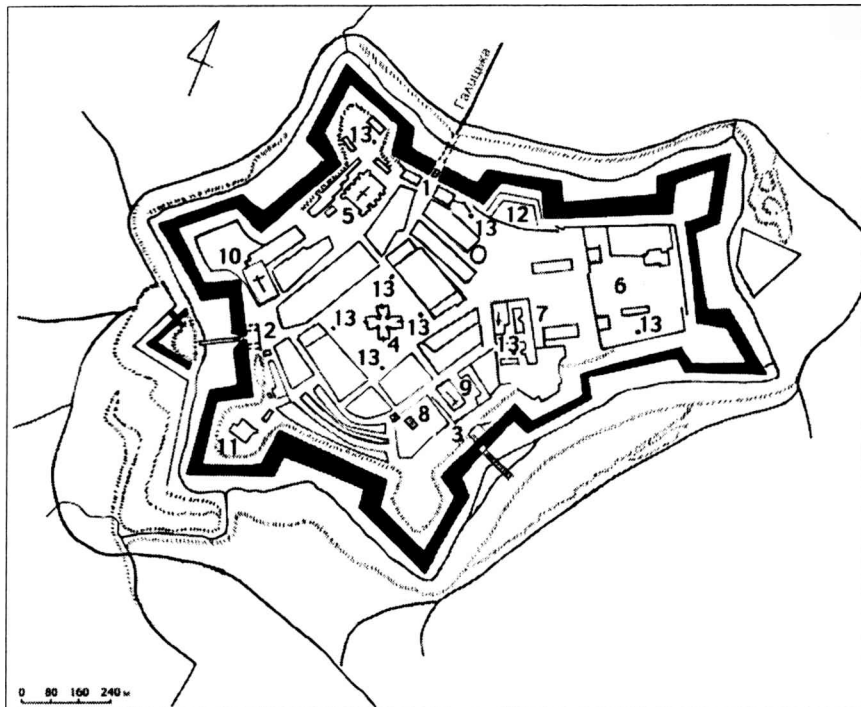
Ум. друк. арк. 9,3. Ум. фарбовідб. 9,5. Обл. вид. арк. 9,0. Зам. № 36.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.

м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5, тел. (03422) 254-49

Доповнення і виявлені помилки

1. Оновлений варіант рис. 18 на сторінці 54:

2. На сторінці 119 у підписі до рис. 50 написано: „фортеця XVIII ст“. Слід читати: „фортеця XVII ст.“.

3. На сторінці 144 на рис. 59 написано: „32“. Слід читати: „9“.

4. На сторінці 159 у 8-му рядку знизу написано: „наталії“. Слід читати: „Наталії“.